

Komoróczy Géza
Egyetem, zsidók, judaisztika
Mire emlékezünk?

Egyetem, zsidók, judaisztika: a cím szavai definícióra szorulnak. Az *egyetem* természetesen a mi Egyetemünk, a pešti / budapesti Kir. Magyar, 1921-től Pázmány Péter, ma Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE). A *judaisztika*, tágabban: hebraisztika és judaisztika, a zsidó tudományok, abban az értelemben, ahogyan a XIX. századi *Wissenschaft des Judenthums* az idők folyamán átalakult: az írott és az eleven, élő zsidó hagyomány tudományos kutatása, megértése, értelmezése az egyetemes kultúra részeként. A *zsidók* pedig: nos, a kényes definíció elől most kitérek. Ma úgy gondoljuk, hogy az ember maga tekintheti vagy nyilváníthatja magát zsidónak, de az állam nem. Azokban az évtizedekben, több mint egy évszázadban, amelyről beszélnem kell, az egyetemi hallgatók minden tanulmányi irata, beiratkozási anyakönyvtől doktori szigorlati jegyzőkönyvig (ezek 1884-től maradtak fenn), feltüntette az *izr.* vallást (egyébként más vallásokat is), de az anyakönyvek feltüntették azt is, hogy a szülők vagy az *izr.* származású diák mikor váltottak más vallásra. (A Forradalmi Kormányzótanács 1919. jún. 2-án megtiltotta a vallás feltüntetését hivatalos iratokban, de ez a rendelkezés, mint ismeretes, nem maradt sokáig életben.) Egyetemi tanári kinevezésnél az *izr.* származás és vallás mindig szóba került, úgy lett belőle, jelentősen befolyásolta az esélyeket. Elég, ha Karunkról, mely 1949-ig a természettudományokat is felölelte, az egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezés sorrendjében néhány nevet említek; mindenki külön történet. Beke Manó (matematikus, egyet. magántanár: 1896, egyet. ny. r. t.: 1900, a M. Tud. Akadémia tagja, kitért). Goldziher Ignác (egyet. mt.: 1872, címz. ny. r. t.: 1894, egyet. ny. r. t.: 1905, az MTA tagja, nem tért ki). Kármán Mór (egyet. mt.: 1872, egyet. ny. r. t.: 1909, nem tért ki). Bánóczi József filozófus (egyet. mt.: 1878, az MTA tagja, nem tért ki). Marczali Henrik (történész, egyet. ny. r. t.: 1880, az MTA tagja, nem tért ki). Simonyi Zsigmond (nyelvész, helyettes tanár: 1889, az MTA tagja, kitért). Alexander Bernát (filozófus, egyet. ny. r. t.: 1904,

az MTA tagja, nem tért ki). Angyal Dávid (történész, egyet. ny. r. t.: 1909, az MTA tagja, kitért). Fejér Lipót (matematikus, egyet. ny. r. t.: 1911, az MTA tagja, Corvin-koszorú: 1930, nem tért ki). Mahler Ede (orientalista, egyet. ny. r. t.: 1914, nem tért ki). Vagy már a két világháború között Ádám Lajos (sebész), az ő kinevezése az akkor még Egyetemünkhöz tartozó orvosi kar III. sz. sebészeti klinikájára (ny. rk. t.: 1926; egyet. ny. r. t.: 1930, kitért) parlamenti vita, utcai hecckampányok és aljas egyetemi, kollegiális támadások tárgya volt folyamatosan.

1. De hogy az alcím, a *Mire emlékezünk?* kérdés se maradjon válasz nélkül, arról is szót kell ejtenem, hogy az 1944. év kerek évfordulóin 1984 óta, bár a nyilvánosság és az intenzitás változott, mindig a vészorszokról (*Shoah, Holocaust*): a zsidó nép teljes kiirtásának nemzetiszocialista tervéről, a magyarországi – magyar – zsidók tömeges deportálásáról és meggyilkolásáról, a nyilaskeresztes uralom terrorjáról szolt a megemlékezés. Ezeket a kerek évfordulókat az egymást váltó kormányok egyaránt próbálták politikai propagandájuk eszköztárába illeszteni; egy nagy kormányzati kudarc beszédes példája 1994. ápr. 5, amikor az Egyetemünk aulájában tartott megemlékezésre – egy nemzetközi konferencia megnyitó ülésére – a Boross-kormány kéretlenül szónoknak küldte külügyminiszterét, Jeszenszky Gézárt (a magyar zsidók deportálása és meggyilkolása, ugye, külügy!); a minisztert a zsúfolt terem tüntetően kitapsolta.

Az idén (2014) Magyarországon a hivatalos cél a nemzeti egység látszatának megteremtése volt. A második Orbán-kormány jó előre meghirdette a “Magyar Holokauszt Emlékév”-et, majd amikor ennek tervei megfeneklettek, mert a kormányzat kihívó módon figyelmen kívül hagyta a mértékadó zsidó szervezetek beleszólási jogát a megemlékezés tartalmába, a kormány félresöpörte a közös emlékezés megjelölt feltételeit, és egy pillanatban a második világháborút (1939–1945), ezen belül is Magyarország német megszállását (1944) tolta előtérbe. A világháború sarokdátumai Magyarország számára 1941 (Jugoszlávia becstelen megtámadása, hadüzenet a Szovjetunió-nak, belépés a háborúba és – néhány nappal Pearl Harbor után! – hadüzenet az Egyesült Államoknak!), illetve 1945, a felszabadulás (vagy Márai nyomán: szabadulás), de semmiképpen nem 1944, s következőleg a 2014-es év a második világháborúnak nem évfordulója. Az ELTE a “Magyar Holokauszt Emlékév”-re kiírt kormányzati pályázaton – számomra érthetetlenül – második világháborús emlékműre adott be tervezetet, egészen pontosan “a második világháború az ELTE Bölcsészettudományi Karához köthető áldozatai” témában, a miniszterelnökség Civil Alap 2014 pályázati program honlapja szerint sok száz pályázó közül egyedülként. Ebben a jegyben alakult ki az épületeinket körbevevő, kétszáz méteres vékony bronz emlékmű-szalag névjegyzéke. A központi felirat, amelyet

a nevek két oldalról körülvesznek, magyarul, angolul és magyar-Braille-írással (! – de héberül nem!): »AZ EGYETEM MINDAZON POLGÁRAINAK EMLÉKÉRE, AKIK A ZSIDÓTÖRVÉNYEK, A VÉSZKORSZAK, A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÁLDOZATÁUL ESTEK. ELTE 2014«.

Németországban jó két évtizeden át folyt vita arról, sajtóban, a politikusok, történészek, teológusok széles körének részvételével, felállítható-e Berlinben olyan emlékmű, amely a német nemzet felelősségét jeleníti meg, és emlékműve lehet az elvetemült nemzetiszocialista politika valamennyi áldozatának, zsidóknak és nem zsidóknak együtt. Németországban a vita középpontjában a német felelősség állt. Magyarországon mindig – Trianon, sőt, Mohács óta – a veszteségről beszélnek, nem a magyar felelősségről. Nálunk a kormány 2014 nyár elején, a vidéki zsidók deportálásának befejezése és a budapesti zsidók deportálásának előkészítése évfordulóján önkényesen, alattomosan, éjszaka belopta a Szabadság térre hivatalos nyilatkozatok és felirata szerint “a német megszállás áldozatainak”, valójában azonban *a magyar felelőtlenségnek, a felelősség elhárításának* az emlékművét. Még feliratot is fabrikáltak rá: “Az áldozatok emlékére”; még héberül is (hibásan).

Ebben a helyzetben, a szerepek tisztázása nélkül, egy újabb emlékmű, történetesen a mi Trefort-kerti emlékművünk, amelyen együtt szerepelnek mindazok, akik – hogy egy ókori (ő-perzsa) kifejezéssel éljek – nem “a saját halálukat halták”: a keleti front munkaszolgálatosai, az Auschwitzba, Mauthausenbe, egyéb lágerekbe deportáltak, akiknek politikai indítékú, megtervezett, állami erővel és kegyetlenséggel végrehajtott gyilkosság vette el az életét, illetve néhány polgári személy és katona (az adott esetben: tartalékos tizedes, őrmester, szakaszvezető, karpaszományos zászlós, hadnagy), akik a háború, hadifogság, bombázás, a budapesti ostrom véletlen áldozatai lettek, vagy kétségbeesésükben öngyilkosságba menekültek, még ha mind jártak is a bölcsészkarra egykoron: egy ilyen emlékmű aligha lehet több, mint tömegsír vagy köztemető.

A második világháború egyetemi halottainak emlékműve. Jó így? Miért haltak meg a halottak?, s hogyan? A Szabadság téri ostroma tárgy nem ér annyit, hogy az Egyetem azt a látszatot keltsse, mintha ezzel szemben egy *ellen-emlékmű*vel akarná meghatározni magát. Megilleti a világháború nem zsidó áldozatait is a megemlékezés. A véletlen háborús áldozatokról megemlékezni sok más módon lehet, megemlékezünk róluk sok más módon. Többüknek sírja van. Nekrológot írtak róluk. Munkásságuk része az Egyetem, a magyar tudomány történetének. És tény, hogy az ostrom polgári, véletlen egyetemi áldozatai között is volt néhány zsidó. Az 1944-ben öngyilkosságba menekülők zsidók voltak! Az emlékmű-szalagon néhány név mellett ez áll: “civil áldozat”. Mit jelent itt az, hogy “civil”? De hát a lágerekbe elhurcolt és megölt zsidók nem “civiliek” voltak?

A Holocaust áldozatainak, legtöbbjüknek, ez lesz az egyetlen nyilvános emlékjele. Az épületek, amelyekben tanítunk, dolgozunk és vitatkozunk, a Trefort-kert, amelyen naponta átmegyünk, vagy a Gólyavár, ahol ünnepélyeket, nagy rendezvényeket tartunk, két és fél évtizeden át színtere volt a zsidókkal szembeni megalázó atrocitásoknak. A zsidó egyetemi hallgatókkal szembeni terrornak. És az erőszakos haláluk miatti felelősséget most betakarjuk a háborús áldozatok közömbös kifejezésével. A halál ténye nem írja felül azt, hogy a második világháború áldozatai mi okból és mi módon haltak meg. 1944 áldozatai a vészkorszak áldozatai, 2014 a Holocaust 70. évfordulója, Karunkon is az.

Tudnunk kell, hogy csak azon harmadfélszáz – pontosan: 278 – rabbi közül, akik Egyetemünkön az évtizedek folyamán doktori fokozatot szereztek, a magyar állam törvényes hatóságai, csendőrök, rendőrök, honvédek az 1944. május közepe és július eleje közötti hat vagy hét hétben 71-et betuszkoltak a deportáló vagonokba és halálra adtak. (Az emlékmű-szalag nem jelzi nevük mellett, hogy rabbik voltak.) Egyelőre nincs – vitákban kicsiszolt – közmegegyezés a magyar felelősségről, nem része a közgondolkodásnak, “miben vétkeztünk, mikor, hol és miképp” (Radnóti). A harctéren elesett katonákért, a háború áldozataiért, akiket a főváros ostromának utolsó heteiben “gyárat s vad laktanyát” célzó, “pusztítandó vasút vagy gyárüzem”-nek szánt bomba ölt meg, nyilván a Szövetségesek bombája: a véletlen áldozatokért a magyar politikai vezetést terheli a felelősség, azokat a politikusainkat, akik az országot a nemzetiszocialista Németország oldalán háborúba vitték. A Holocaust éveiben nem mindenki volt közvetlenül felelős Auschwitzért. Volt, aki csak a zsidók diszkriminációjában volt részes. Kis mulasztások, kis felelőtlen ségek, kis bűnök: az egész egy nagy gonosz sággá állt össze. Az államilag szervezett üldözés zsidó áldozatainak és a felelőtlen magyar részvétellel folytatott világháború katonai és polgári áldozatainak sorsában a közös csak ez: *a magyar felelősség*. A felelősséget, amely hetven év múltán már nem személyes, de mint örökség közös, tudatosítanunk kell magunkban. Az egyetemen személyek hoznak személyes döntéseket: átlátható a felelősség, s ha a múltra, elődeinkre nézve kimondjuk, mintegy normát szabunk a magunk számára. Ma nem lehet ártatlan senki, aki az Egyetemünkön antiszemita felfogásban tanít vagy zsidóellenességet sugall, aki az egykori bajtársi egyesületek szellemét eleveníti fel, ha áthangolja is. Ma tőrhetetlen, hogy a bölcsészkar szélsőjobboldali eszmék melegágya legyen. Ebben áll Karunk felelőssége, a mi specifikus felelősségünk azért, ami az elmúlt száz évben, ami hetven évvel ezelőtt történt.

2. Nevek, nevek, nevek. A zsidó temetők kapujára nincs felírva, hogy “Feltámadunk”, de nevük ez: *Bét Olam*, “örök ház”, “az örökkévalóság háza”. És a temetőket nem szabad megbolygatni, meg kell őrizni őket.

A középkor, talán az első kereszteshadjárat óta a zsidó községek emlékező könyvekben, az úgynevezett *Memorbukh*okban örökítették meg mártirjaik nevét. A liturgiában évente négyszer, nagyünnepken, megemlékeznek a halottakról (*mazkir*). Egyszerűen a *Nevek* címet viselik azok a kötetek, amelyekben Egyetemünk egykori diákja, Zsigmond László néhai neves professzorunk fia, Gavriel Bar-Shaked, Izraelben, a Yad Vashem kiadásában a magyarországi mártírok névsorát egy még befejezetlen könyvsorozatban kiadta. A Holocaust tömeggyilkosság volt, állami elhatározás egy nép minden tagjának elpusztítására, megfosztva áldozataikat a személyes haláltól és a személyes emlékezettől. Ennek az emlékezetnek a fenntartására kellene nekünk a mi történelmünk nevei.

Az emlékmű-szalagon, melyet a Bölcsészettudományi Kar felavat, a központi feliratban – az angol, magyar és harmadikként, váratlanul, és meglepő, bár nem helyteleníthető módon, a Braille-írásos magyar szöveg mellett – elegendő hely van az egyelőre hiányzó héber szöveg számára. Héber szöveg azonban nincs! Az emlékmű-szalagon szereplő 198 névből – számításaim szerint – 188 (!) a Holocaust zsidó áldozataié, köztük van az a 71 rabbi is, aki valamikor Karunkon szerzett doktorátust, és 1944-ben deportálásban, megsemmisítő táborban vesztette életét, valamint további 18 rabbi, szintén egyetemi doktorok, szintén a vészkorszak áldozatai. A zsidó liturgia mártírnak (*kádos*), megkínzott mártírnak (*kádos me'una*) nevezi őket. Az áldozatok zsidók voltak, héberül hallgatták a Tórát, olvasták az imakönyvet, mint zsidókat ölték meg őket, voltak közöttük cionisták is, leszármazottjaik esetleg Izraelből jönnek majd megtekinteni az emlékhelyet: kell, megismétlem, kell, a méltányosság, az erkölcsi érzék kívánja, hogy héber felirat is megörökítse emléküket. De a héber felirat nekünk magunknak is szólni fog, a jelenlegi és későbbi Egyetemnek: szimbolikus formában jelezve, hogy a héber nyelvnek, a judaisztikának most már természetes helye van a Kar szaktárgyai között.

3. Zsidók, ha nem is a kezdet kezdete óta, de jártak Egyetemünkre, a budai, illetve pesti időkben néhányan már biztosan. Az első, akiről tudunk, orvosdoktor, a kelenföldi és balatonfüredi gyógyvizek felfedezője volt, Oesterreicher Manes József, óbudai *commoráns* zsidó családból, aki II. József tolerancia-pátense alapján kaphatott diplomát (1782), hogy Ferenc császár mint udvari főorvosának majd nagy aranyérmét és állampolgárságot adományozzon neki (1828).

Prágából jött, rabbinikus (*jesiva*) évek után, Pestre világi tudományokat tanulni Zecharias Frankel, az akadémikus (tudományos) judaisztika (*Wissenschaft des Judenthums*) egyik megalapítója. Két év alatt letette az érettségét (1825/26, 1826/27), majd beiratkozott a Kir. Magyar Tudományegyetemre (1827), és az 1830/31. tanév végén doktori oklevelet szerzett. Frankel volt az első csehországi rabbi, akinek

egyetemi végzettsége volt, és Németországban is egyike a legelsőeknek, akik németül prédikáltak. A XIX. századi zsidó vallási megújulás centrális alakja, konzervatív újító, középen az orthodoxia és a reform-irányzatok között. Mint drezdai rabbi (aki a nevezetes *Semper-Synagoge*-t építtette, 1840) közreműködött a zsidó községekre vonatkozó állami szabályozás kidolgozásában, a zsidó emancipáció kereteinek kialakításában; megalapította a zsidó hagyományok kutatásában egy évszázadra irányt szabó folyóiratot (*Monatsschrift für die Wissenschaft des Judenthums*, 1851–1938). 1854-ben őt hívták meg az akkor alapított breslauer (Boroszlói) konzervatív rabbiképző, a *Jüdisch-theologisches Seminar* igazgatójává. Mind a *Seminar*, mind Frankel személyesen nagy hatással volt a magyarországi zsidó reformmozgalmakra, az úgynevezett neológiára.

Az 1830-as évek második felében neves zsidó hallgatónk volt Löw Lipót, aki széles körű *jesiva*-tanulmányai, közép- és felsőfokú nyilvános iskolai vizsgái (bizonyítványok, 1827–1835: MZsLt. 79.241–243) után is súlyt fektetett arra, hogy az új németországi törekvések követőjeként – mint egy évtizeddel korábban Frankel – magasabb világi iskolázottságot szerezzen. Miközben Óbudán és Pesten házitánítóként tartotta fenn magát, bejárt a pesti kir. Tudományegyetem előadásaira; Schedius Lajošt, az *Aesthetica et Philologia* tanárát (*professor publicus*) biztosan hallgatta, sőt, bizonyítványa (MZsLt. 79.244) szerint nála tett vizsgát, *eminentiae calculus*-szal, görög nyelvből is (1837. jún. 27). A pozsonyi evangélikus líceumban, ahol szívesen látták a többiekénél idősebb zsidó fiatalembereket, 26–27 éves korában (1837/38, 1838/39) fizikát, természetismeretet, latin stilisztikát, egyetemes és magyar történelmet, zsidó (!) vallástant (*Doctrina religionis teste Rabbino*) tanult (MZsLt. 79.247). Bécsben a tanítóképzőben (*k. k. Normal-Hauptschule bey St. Anna*) középiskolai tanári oklevelet szerzett, az egyetem bölcsészeti karán pedig neveléstudományi vizsgát tett (1839/40) (MZsLt. 79.249–251). Morvaországi születésű, jiddis anyanyelvű, aki már 1839-ben jó tájékozottságú és biztos ítéletű cikksorozatot közölt a magyar történelemről az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban, s akinek irodalmi németjét németországi kortársai is nagyra tartották: első magyar nyelvű cikkeit Fábián Gáborral és Kossuthal vitázva a *Pesti Hírlap*-ba írta (1844). Több alkalommal is biztos ítélettel foglalt állást a nyitott világgazdaság mellett, a kereskedelem és kézművesség látszólagos védelmére nemzeti korlátokat állító politika ellen.

4. A régiségből csak felvillantani akartam e néhány mozzanatot. A kiegyezés után, a vele egyidejű és hozzá szervesen kapcsolódó emancipációs törvénnyel (1867) megváltoztak a zsidók lehetőségei. Ha nem is azonnal, nem is tömegesen, de az egyenjogúsággal élve növekvő számban jelentkeztek a budapesti Tudomány- és Kir. József Műegyetemre, orvosnak, mérnöknek, jogásznak, de bölcsésznek és tanárnak is.

Egy idő után, már a XIX./XX. század fordulóján, az irigy gyűlölködők méltatlankodva vagy vádlólag kezdték felhozni, hogy a zsidók felülreprezentáltak, értsd: népességi számarányukhoz képest túlságosan sokan vannak az egyetemen és általában az értelmiségi pályákon, az úgynevezett szabad foglalkozásokban (orvos, ügyvéd, mérnök, építész, újságíró, szórakoztatás stb.). Hogy a zsidó térfoglalás elzárja a törzökös magyarok elől a gazdaságilag előnyös helyeket. Felülreprezentáció, térfoglalás: tudományos formát ez a közbeszéd Kovács Alajos két könyvében öltött, az egyik 1922-ben, a másik 1938-ban jelent meg; ritkán vitatott tekintély, a két könyv között a Központi Statisztikai Hivatal elnöke, a Corvin-koszorú kitüntetettje (1930), az 1930-as évek második felében Imrédy híve, a zsidótörvények indokolásának statisztikai anyaga személyes közreműködésével készült (a háború után a népbíróság elítélte). Kovács Alajost említem, de ha a zsidó *térfoglalás* kifejezést talán nem is, a zsidó *túlreprezentáció*, *felülreprezentáltság* kifejezéseket annál inkább, ma is, napjainkban is használják, komoly történészek is, például a háború előtti vagyoni megoszlásról beszélve, s mindig vádoló értelemben. Nem a statisztikák ellen harcolok, de nagyon is meg kell kérdeznem, van-e, lehet-e egy adott társadalomban a kívánatos foglalkozási vagy vagyoni megoszlásnak természettörvényi alapja. És ha – feltéve, de meg nem engedve – van: vajon mi az? Éppen a nemzeti / nemzetiségi / vallási / “faji” háttér? Miért nem a születési hely vagy – mondjuk – a testmagasság? I. Frigyes Vilmos porosz király hadseregében felülreprezentáltak voltak a *lange Kerls*, az egyeduralomra törő pártvezérek között is aránytalanul sok az alacsony termetű; de nagy történelem nem hozható ki sem ebből, sem abból a bizonyosságból. Érdekes, hogy az állami hivatalnok-réteggel összefüggésben nem szoktak dzsentri felülreprezentáltságról kritikailag beszélni.

5. Egyetemünk vonatkozásában az Országos Rabbiképző Intézet megalapításával különleges helyzet alakult ki. A rabbiképzés modernizálása a konzervatív újítók régi törekvése volt, Löw Lipót is egy *Seminarium* mellett érvelt a *Pesti Hírlapban* (1844), br. Eötvös József, a nemesi liberálisok, a kiegyezés (1867) után a kormánypártok támogatták az ügyet, a Rabbiképzőt az országgyűlés határozata alapította meg (1876). Az Intézet felvette Szabályzatába (1878), hogy a felsőbb évfolyamok hallgatói kötelesek – a Szabályzat 1912. évi szövege szerint – “egyidejűleg az egyetem bölcsészeti karán mint rendes hallgató egyetemi tanulmányokat végezni” (22. §), és a rabbivizsgára jelentkezéskor a rabbijelölt “köteles igazolni, hogy egyetemi tanulmányait befejezte és a *doctor philosophiae* [bölcsészdoktor – K.G.] fokozatot elnyerte” (88. §). A bölcsészkarra beiratkozó rabbinövendékek létszámát a Szabályzat nem korlátozta. A Kar heti 12 óra hallgatását írta elő számukra, ezt a kari tanárok kevesellték, a rabbijelöltek ellenben soknak tartották, és többször próbálták leszállíttatni,

de sem a Kar (BTK 1891/92, II. r. kari ülés, 1891. okt. 29), sem az Egyetemi Tanács (BTK 1891/92, III. r. kari ülés, 1891. nov. 26) nem engedett. A Szabályzatnak ezeket az előírásait gr. Zichy János válás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1912-ben (máj. 1) jóváhagyta (44852/1912. Vkm.), s mind a Rabbiképző, mind az Egyetem tiszteletben tartotta egészen a második világháború utáni évekig, amely években a “fordulat”, a teljes kommunista hatalomátvétel az egész tudományos életet és felsőoktatást átalakította, a Rabbiképzőt pedig intellektuális gettóba zárta.

A doktorátus mint követelmény annak idején nagy modernizációs vívmány volt a rabbiképzés történetében, br. Eötvös szellemében, nyugat-európai mintára, de nagy választóvonal a konzervatív újtörő (neológ) és az orthodox irányzatok között. A *doktor-rabbi* elnevezés a zsidó világban inkább támadó vagy gúnyos, mintsem elismerő minősítésnek számított, mert hogy az orthodoxia a Rabbiképzőt – a vallási reform elemeinek és a világi tárgyakkal a képzésbe integrálása miatt – nem fogadta el. Akárhogy is, az emancipációtól számított 60–65 év folyamán a neológ rabbikar körülbelül 75 százaléka a legmagasabb egyetemi végzettséggel (*doctor philosophiae*) került, s többségében a pesti Tudományegyetemről, kisebb-nagyobb hitközségekbe szerte az országban, műveltsége a zsidó társadalom kulturális modernizációjának – iskolázás stb. – mozgató erejét jelentette.

Idők folyamán többször is elhangzott az a kritikai megjegyzés, hogy a doktor-rabbikból nem sok haszna volt a zsidó tudományoknak. Sokuk nem is írt egyebet, mint a disszertációját. Valóban, ha megnézzük a közel 75 sűrű oldalra rúgó bibliográfiát, mely nyomtatott munkáikról készült, a disszertációkon kívül viszonylag kevés rabbinikus tárgyú dolgozatot találunk benne, annál többet a magyar vagy magyarországi zsidó történelemről, a magyar irodalomról s effélékről. Van, aki a tárgyválasztást egyenesen a doktor-rabbi asszimilációs törekvéseivel állítja összefüggésbe. A magyar-zsidó történetírás lett volna az asszimiláció terepe. Nem így kell nézni ezt a fejleményt. Tanári tapasztalat, hogy a disszertáció olykor szerzőjének utolsó irodalmi produkciója marad. De például Schvarcz Miksa doktori dolgozata (1887) Efraim ha-Kohénról, az 1670-es évek nagy budai rabbijáról egymagában is elég ahhoz, hogy a szerző neve tartósan fennmaradjon. Ez a tanulmány, és Blau Lajosnak a zsidó jog körébe vágó értekezése (szintén 1887), voltak az első szorosán vett judaisztikai értekezések Karunkon; említést érdemel, hogy szerzőik jesivákból jöttek a Rabbiképzőbe és az Egyetemre, Schvarcz élete végéig rabbi volt Miskolcon, Blau a Rabbiképző tanára, majd igazgatója. A doktor-rabbi hitközségükben valójában mint gyakorló rabbi végezték rabbinikus tevékenységüket. Irodalmi munkásságuk tágitotta mind a zsidó, mind a magyar horizontot; éppen ez volt az eötvösi intenció. Ugyanakkor ha a bölcsészeti-filológiai tudományokban, valamennyit tekintve, van magyar tudós, akit tényleg

világszerte elismernek, haláluk után évszázadnyi idővel is, akkor ez legelsősorban Goldziher Ignác, Bacher Vilmos és Löw Immánuel; zsidók, nem tértek ki (a két utóbbi rabbi volt), a magyar művelődést is előrevitték, s nem vitatható, hogy közük volt a *Wissenschaft des Judenthums* törekvéseihez, az egyetemeken művelt tudományhoz. S a közelmúltból visszatekintve, csak megkérdezhetjük Scheiber Sándorról: nem volt-e jó rabbi?, és nem volt-e jó magyar irodalomtudós?, és nem volt-e jó judaista? A doktor-rabbik egy egészen új területet fedeztek fel a judaisztika számára: a magyarországi zsidó múltat.

Tanult Egyetemünkön, doktori címet szerzett Blau Lajos és Guttman Mihály, talmudiisták, később a Rabbiképző igazgatói; Büchler Adolf és Krausz Sámuel, akik Bécsben a *Jüdisch-theologische Lehranstalt* tanáraiként kamatoztatták Pesten szerzett zsidó és akadémikus tudásukat; Acsády Ignác, Büchler Sándor (egyet. mt.), Venetianer Lajos, Kecskeméti Ármin, Groszmann Zsigmond, Grünvald Fülöp és a Párizsban élő Kecskeméti Károly történetírók; Kardos Albert és Zsoldos Jenő irodalomtörténészek; Bánóczi József és Balassa József (1919-ben egyet. tanár) nyelvészek; Weisz Miksa hebraista filológus, aki Kaufmann Dávid nagy értékű középkori héber kézirat-gyűjteményét (MTA Könyvtára) katalogizálta; Schweitzer József ny. országos főrabbi, a Rabbiképző igazgatója. És ez a névsor csak minta. Talán nem túlzás, ha azt mondom, hogy a zsidó tudósok képzésében, tudóssá nevelésében Egyetemünk hasonló szerepet játszott, mint a XIX. század utolsó harmadában a bécsi vagy a breslaui, később pedig az utóbbi és a berlini egyetem a német zsidó tudomány arculatának kialakításában. Munkácsi Bernát, aki múlhatatlan érdemeket szerzett a finnugor folklórgyűjtés és nyelvészet terén, Oroszországban, 1885-ben, votják (udmurt) terepmunkája során a moszkvai, kazáni, szimbirszki zsinagógákban tett szakszerű megfigyeléseket a keleti zsidók szertartási szokásainak és héber szövegolvasásának sajátosságairól (*Libanon*, 1938/2); ő volt az, aki a pesti hitközség tanfelügyelőjeként kihajtotta a zsidó oktatásügy megreformálását. Guttman Mihály az akkori bölcsészkaron a keleti nyelvek mellett matematikát, geometriát, fizikát, asztronómiát tanult, későbbi pályáján is ezek maradtak az erősségei – éppen *in Talmudicis*. És a közelmúltból is egy példa: Telegdi Zsigmond (sz.: 1909) és Hahn István (sz.: 1913) annak idején mint rabbijelöltek iratkozhattak be az Egyetemre. Nem tudható, egy szabad rendszerben jártak volna-e a Rabbiképzőbe is. Mindenesetre, Telegdi mint rabbinövendék tanult Breslauban és Párizsban is, a rabbi-oklevél megszerzéséről lemondott. Hahn 1948-ban otthagya professzori állását a Rabbiképzőben. Mindkettejük tudományos teljesítményében ott van, ragyogóan, a rabbinikus felkészültség.

Nehéz volna szebben megfogalmazni a rabbinikus és a szekuláris bölcsészeti tanulmányok összekapcsolásának jelentőségét, mint ahogyan a Rabbiképző Intézet vezetői az 1920-as évek elején, már

a *numerus clausus*-törvény árnyékában, a Karunkhoz intézett átirataikban tették (ELTE Lt. 1499/1920-21). Blau Lajos igazgató: “Hazafias és tudományos szempontból kiváló jelentőségű az, hogy hallgatóink a magyar tudományosság és a nemzeti kultúra emlőin is nevelkednek, hogy így szaktudásukat, melyet intézetünkben nyernek, a magyar nemzeti kultúrával és tudományossággal átítassák. Ez okok vezették a kormányhatóságokat és felekezeti vezetőségünket, midőn intézetünk alapításakor tanrendünk emelése céljából hallgatóinknak az egyetemi képzést is kötelességükké tették. Ez a rendszer 42 éven át hazánk és felekezetünk javára kiválóan bevált” (Rk. 299/921. sz., 1921. szept. 4). – És Mezei Ferenc, az Intézet Vezérlő-bizottságának elnöke: “(A Ferenc József Rabbiképző Intézet hallgatóinak a bölcsészkar tanulmányokat előíró szabályai meg)alkotásánál irányadó szempontul szolgált, hogy a zsidó vallású papok hazafias és tudományos tekintetben magas fokon álljanak, hogy ilyképpen hivatásukban a magyar nemzeti irányt és a hazai kultúrát a legteljesebb mértékben szolgálhassák. Az intézet 42 év óta áll fenn, és ez a rendszer teljesen bevált, amennyiben a magyar zsidóság művelt és hazaszeretettől hevített papokat nyert, akik erkölcsi hivatásuk teljesítése mellett a magyar kultúrának és a tudományos életnek kiváló tényezőivé lettek. Ezáltal nemcsak hitfelekezetünknek valláserkölcsi nemesedésére hatottak, hanem a magyar tudományos és irodalmi életben is szerephez jutottak. A rabbiszeminárium teológiai képzésével párhuzamosan végzett egyetemi tanulmányaik révén az itt végzett hallgatók híre a külföldön is elismerést nyert... Kétségtelen, hogy a rabbiképzésnek ez a módja előnyösen világította meg hazai közművelődésünk állapotait is, és erre vezethető vissza az is, hogy a magyar állam ez intézetet kegyeibe fogadta, annak fenntartásáról gondoskodik és felette közvetlen felügyeletet gyakorol” (Rk. 7214/920. sz., 1920. szept. 5).

6. A *Wissenschaft des Judenthums* egyik fő törekvése az volt, hogy a judaisztikát meghonosítsa az egyetemi diszciplínák között. A XIX. században minden más törekvése megvalósult – ez nem sikerült Németországban, nem sikerült Magyarországon sem. A zsidó tudományok az egyetemen kívül fejlődtek ki, és csak a Holocaust után nyúltak ki értük az egyetemek világszerte. Egyetemünk a dualizmus korában megadta a magyarországi zsidóknak a lehetőséget arra, hogy tanuljanak, kiképezte őket a tudományban, segítette abban, hogy a judaisztikát és a zsidó tudományokat azon a színvonalon műveljék, amelyen általában a filológiai és történeti tudományok álltak, elfogadta tőlük nem jelentéktelen hozzájárulásukat a nemzeti tudományokhoz, esetenként még személyüket is, jóllehet például Munkácsit, aki pedig az MTA tagja, a Magyarországi (később: Magyar) Néprajzi Társaság alelnöke stb. volt, az Egyetem nem hívta meg. Egyszóval, a tudományokban az emancipáció nagyjából megvalósult. De az Egyetem,

ahogyan csak vonakodva fogadott el zsidó tudósokat professzorként, úgy teljesen mellőzte az oktatásban a judaisztika, a zsidó történelem, a héber nyelvtudomány, a zsidó irodalomtörténet minden ágát. Ennek okai között biztosan nem utolsó volt, sem külföldön, sem nálunk, a judaisztika szerves kötődése a zsidó valláshoz, jól lehet a keresztény theológia integrációja az egyetemi szervezetbe nem váltott ki hasonló fenntartásokat. A Kir. Magyar Tudományegyetem készségesen kiképezte az általa képviselt szakterületeken a zsidó tudósokat és rabbikat, de közönyösen tudomásul vette, hogy a zsidó tudományok helye a Rabbiképző Intézet. A tudományos életben az emancipáció után nem a zsidó tudományok integrációja valósult meg, hanem a judaisztikát a Rabbiképzőbe beszorító szeparáció, elkülönítés, elkülönülés.

Goldziher Ignác története, a különleges tudományos teljesítmény folytán, tisztán mutatja a strukturát. Br. Eötvöstől kapott állami ösztöndíja, lipcsei doktorátusa után, 22 évesen Pesten habilitált, egyet. mt. lett (1872), első órája még abban az évben: “aramaei irodalom” minden kedden és szombaton (!). Ugyancsak állami ösztöndíjas keleti utazásáról (1873) hazatérve rendszeresen tanított a Karon. Tanszéket azonban nem kapott. Az Hatala Péteré volt. Az egykori 1848/49-es honvéd, 1855-ben felszentelt r. kath. pap, 1857–1860 hittérítő Palesztinában, 1866-ban a lelkipásztorkodás tanára a Hittudományi Karon, három év múlva a héber nyelvű ugyanott. 1874-ben – miután a pápai csalatkozhatatlanság dogmája (1870) miatt szembefordult egyházával és a r. kath. vallással, s unitárius lett – áthelyezték a bölcsészkarra mint a sémi nyelvek egyet. ny. r. tanárát. Ez volt a bölcsészkaron az első tanszék, amelynek kompetenciája szorosabban érintkezett a zsidó tudományokkal. Hatala azonban arabot tanított, s olykor, mellékesen, bibliai héber nyelvtant, irodalomtörténetet. Goldziher az MTA tagja, nemzetközi hírű egyre növekszik, de egyetemi tanár nem lehet, mert ahhoz második sémi nyelvi tanszéket kellene alapítani, s erre az Egyetem nem hajlandó. Állása, amelyből megélhet, csak a pesti hitközségnél van. Magántanári órái között mindig vannak hebraisztikai kollégiumok: héber nyelvtan, szövegolvasás (Salamon példabeszédei, Kohelet, Jeremiás), arámi szövegek, a szír Biblia-fordítás, sémi írástörténet. Tudományos munkásságában meghatározó jelentőségű háttér a rabbinikus hagyomány beható ismerete, legfontosabb iszlámtudományi műve, a szóbeli hagyomány (*hadith*) elemzése, judaisztikai alapú. Érdemi judaisztikai munkássága – előadások, írások – kívül esik egyetemi tevékenysége körén, a zsidó szellemi élet szervezetei adnak neki fórumot. 1894-ben címz. ny. r. t. lett, de a sémi philologia tanszéket csak Hatala nyugdíjazása (1904) után kapta meg. Dávid Antal assziriológus, aki korábban Kmoskó Mihály tanítványa volt a Hittudományi Karon, tanársegédnek nevezte ki (BTK 1919/20, VI. r. kari ülés, 1920. jún. 1; ELTE Lt. 2142/1920-21). Javaslatára

a Közoktatásügyi Népbiztosság “segéderőül” meghívta (ELTE Lt. 1964/1918-19, 1919. júl. 23; ELTE Lt. 1964/1918-19) és heti 2–3 óra tartásával megbízta Heller Bernát “II. kerületi főreáliskolai tanítót”, arabista és közel-keleti folklorista tudóst, aki utóbb a Rabbiképző professzora lett, nemzetközi elismertséget szerzett, és rabbijelölt hallgatók egész sorának irányította arabisztikai (zsidó-arab) tárgyú disszertációját. Goldziher egyetemi pályájának *akméja*, hogy az 1917/18. tanévben ő lett a dékán, *Napló*-ja szerint igen büszke volt rá (különösen akkor, amikor az egyetemi hintó, hitsorsosai szeme láttára, érte ment lakására, a Dohány utcai zsinagógához közeli Holló utcába). A szokásrend alapján neki járó prodékáni tisztségről azonban az 1918/19., viharos tanévben, pontosabban, a tanév vége után – huzamosabb ideig tartó betegségére és hátralévő munkáira hivatkozva – írásban lemondott (ELTE Lt. 2161/1918-19, 1919. aug. 29).

Talán éppen Goldziher lett volna az alkalmas tudós, legalább idős korában, s az alkalmas helyen, ti. az Egyetemen, arra, hogy megvalósítsa, akár a sémi filológia keretében, a judaisztika integrációját az akadémikus tudományokba. Ellenséges politikai közeg és kicsinyesen irigy tudós kollégák voltak ennek a közvetlen akadályai. Angyal Dávid dékán (1918/19, 1919/20), kari ülés jegyzőkönyvében (BTK 1919/20, II. rk. kari ülés, 1919. szept. 18), a prodékáni tisztséget visszaadó Goldziherről: “Reményli, hogy nincsen senki a Karban, kinek felfogása szerint Goldziher azonosítható a régi rendszerrel” (ti. az előző forradalmakkal). Goldzihert mégis bizalmatlanság vette körül élete végéig. Doktori avatásának 50. évfordulóján a Kar – bár rutinszerűen – “jóságos elismeréssel” köszöntötte (ELTE Lt. 744/1919-20, 1920. márc. 9). Szentpétery Imre jubileumi bölcsész-kari története (1935) a Karnak a világháború után elhunyt legkiválóbb tanárai sorában Goldziher nevét nem említi meg. Mellesleg mondva, zsidó tudósok – részben épp Goldziher példája nyomán – mindig is többre becsülték az Akadémiát, mint az Egyetemet.

7. Az első világháború éveit alatt, különösen 1918–1919-ben, majd a következő időkben gyökeresen megváltozott az Egyetem légköre. A háború utolsó évében már javában folytak a zsidóellenes tüntetések, s ezek, változó erejű hullámokban, a Főépületet, a Mehmed szultán úti (ma: Múzeum körút) kaput, a Trefort-kertet és a Gólyavárat a következő negyedszázadra mozgalmi helyszínné tették. “A kurzus első éveinek szép, férfiasan megélt, beštiális zsidógyűlölete...” – írta Komlós Aladár (*Libanon*, 1, 1936, p. 6). 1919/20-ban a Gólyavárban kapott helyet a rendőrség, a Nyugdíjas Katonatisztek Országos Szövetsége, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, a Keresztény Magyar Nemzetvédő Szövetség, a Tűzharc Szövetség (Országos Frontharcos Szövetség) stb.; és ne higgyük, hogy ezeknek, és a többi hasonlóknak, nem volt közük az egyetemi élethez. A Magyar Országos Védőerő Egylet (MOVE), Gömbös Gyula, (Bajcsy-) Zsilinszky Endre és

Eckhardt Tibor ellenforradalmi, fajvédő szervezete 1919. január 19-én a Gólyavárban tartotta első nagy tömeggyűlését, vezére meghirdette a harcot a “kapitalisták” (kimondva is: a zsidók) ellen. “Az egyetem kapuit őrzik az éberek, hogy ne jussanak be a héberek” – hangzott a rigmus 1919 októberében; az *éberek* az Ébredő Magyarok voltak. Ugyanis a Főépület kapujánál a bajtársi egyesületek diák tagjai éveken át, és majd az 1920-as évek közepén ismét, rendszeresen igazoltatták a hallgatókat. Ellenőrizték a diákokat a folyosókon és az órákon, úgynevezett zsidóveréseket rendeztek. Van példa Egyetemünkön a testi igazoltatásra is. Mi több, a tényérsapkás ifjak, a *daruk* (vagy *darvak?*) és *leventék* egyetemi karhatalmat (“zászlóalj”) szerveztek. Beiratkozáskor a hallgatók igazolási eljárásában döntő szavuk volt. A Kar jóváhagyta, hogy vizsgára csak az bocsátható, aki megszerezte öt karhatalmiista támogató aláírását, bélyegzővel (BTK 1919/20, VI. rk. kari ülés, 1919. nov. 20). Csak Mahler Ede, Marczali Henrik és – a számunkra 541 értékes darabból álló egyiptológiai gyűjteményéről nevezetes – Beöthy Zsolt író, irodalomtörténész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja szavazott a határozat ellen. Az 1919/20. tanévben a tanítás csak 1920. márc. 16-án indult meg, a “tanévet pótló tanfolyam” (4131/1920. Vkm. II. 11) közkeletű elnevezése “karhatalmi szemeszter” volt. Négyesy László irodalomtörténész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja (Corvin-koszorú: 1930), réges-régen, a XX. század elején a híres Négyesy stílusgyakorlati szeminárium vezetője, majd 1920–1922-ben nemzetgyűlési képviselő, a kari ülésen kiállt amellett, hogy a diákok beléphessenek a Véderő Egyletbe (MOVE). Pártja (Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja) irodát rendezett be a Gólyavárban. A Turul Szövetség is egy gólyavári nagygyűlésen hirdette meg (1919. dec. 19), hogy az egyetemi épületekbe belépéshez “kereszténységet igazoló okmány felmutatása kötelező”. Bölcsészkar tagszervezetének, az Árpád bajtársi egyesületnek, az 1920-as évek végén tagja volt a bölcsész-hallgatók közel fele (45%). 1927 őszén a megújuló tüntetések oda fajultak, hogy “a bölcsészettudományi karon a bajtársi egyesület diákjai őrizték a kaput és csak igazolvánnyal engedték be a diákokat, a zsidóhallgatókat azonban egyik egyetemre sem bocsájtották be” (Rassay Károly, in: *Képviselőházi Napló*, 1927, VI. k., 82. ülés, p. 198). Az országgyűlésben maga gr. Klebelsberg Kuno, 1922 és 1931 között vallás- és közoktatásügyi miniszter “sajnálkozását fejezte ki afelett, hogy a bölcsészeti karon a bölcsészeti kari dékán úr [Méhely Lajos – K.G.] megengedte az ifjúságnak ezeket az igazoltatásokat, aminek követk

kezménye volt azután természetesen az, hogy a zsidó hallgatókat eltávolították” (uo., p. 202).

A forradalmi kormányok ösbűnének az számított, hogy megsértve a Kar autonómiáját, Angyal Dávid választott dékán helyett, Asbóth Oszkár szlavišta nyelvész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja személyében, kinevezett dékánt állítottak a Kar élére, 24 professzortól (Ballagi Aladár, Hekler Antal, Pauler Ákos stb.) megvonták a *venia legendi*, és új tanárokat neveztek ki. Például, Heklert, “jelenlegi tanszékén való tanári működését kívánatosnak nem tartván”, a közoktatásügyi népbiztos (Lukács György heidelbergi Dr. phil., akkor már fél éve bolsevik), az Egyetem politikai biztosa (Dienes Pál matematikus, egyet. mt.) útján, “a tanítástól és a tanári működéssel egybekötött egyéb teendői ellátásától további intézkedésig eltiltotta” (76215/1919. Vkm. IV. 9), és a bölcsészeti művészettörténeti gyűjteményt Meller Simonra, a Szépművészeti Múzeum igazgatójára és mb. egyet. előadóra bízta; Meller volt az, aki a Múzeum grafikai gyűjteményét mint igazgató-őr naggyá tette. Angyal Dávid, a megválasztott dékán 1918/19-ben, mint egy – a halála után, nem tudni, mi célból – fogalmazott kari nyilatkozatból vagy tanúsítványból (ELTE Lt. 1863/1943-44, 1944. máj. 13) értesülünk, az Egyetem autonómiájának védelmében “férfias elszánt magatartásával” ellenállt a Károlyi- (*recte*: Berinkey-) kormány egyetemi kormánybiztosa (Jászi Oszkár) és közoktatásügyi minisztere (Kunfi Zsigmond) intézkedéseinek, köztük az új professzori kinevezéseknek; ténylegesen nem ért el semmit, viszont dékáni tisztségétől megfosztották; magatartása elismerésül a következő (1919/20) tanévre a Kar újra megválasztotta (1930-ban az elsők között kapta meg a Corvin-koszorút).

Az 1919/20. tanévben Ballagi Aladár volt az Egyetem rektora. Bloch Móric / Ballagi Mór fia, aki már kereszténynek született, konzervatív történész; rektori teendőit kurzushú kötelességtudattal látta el. Fűtötte a korábbi sérelem, a fölfüggesztetés emléke. Felszólította a bölcsészkart, hogy “(az 1918. okt. 31 – 1919. aug. 1 között) volt kormányhatalommal keletkezett conflíctusát tárgyzó s a kari irattárban elfekvő főbb ügyiratokat másolatban, valamint egyetemünk autonómiájának felfüggesztése alkalmával tartott kari értekezleten elhangzott beszédeknek beküldeni szíveskedjék, hogy az 1918/19. tanév történetének keretében megörökíttessenek” (ELTE Lt. 90/1919-20, 1919. szept.). Többről volt szó, mint történeti célú megörökítésről. Ballagi leiratban (2594/1919-20) közölt felszólítására a Kar két igazoló bizottságot állított fel a tanárok közelmúltjának átvizsgálására (ELTE Lt. 715/1919-20, 1920. márc. 4). Az I. sz. bizottság elnöke Mágócsy-Dietz Sándor botanikus, egyet. ny. r. t., az MTA tagja lett; al-elnöke (felsővisói) Fináczy Ernő klasszika-filológus (Kármán Mór közeli tanítványa), a paedagogia ny. r. tanára, az MTA tagja; a II. sz. bizottság elnöke Szinnyei József magyar nyelvész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja, helyettese Petz Gedeon germanista nyelvész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja. A bizottságokban 2-2 egyetemi hallgató is helyet kapott, őket “a hallgatók választják maguk közül, a karhatalom

tagjaiból” (uo.). A tanárok többségét a bizottságok nagyvonalúan igazolták, de akik fennakadtak a szűrőjükön, azokra hosszú, kellemetlen, megalázó eljárás várt, tudományos érdemeikre tekintet nélkül, pusztán azért, mert “a volt kormányhatalom” idején szerepet vállaltak, például, az egyetemi reformok előkészítésében, vagy mert akár csak ebben a szellemben tettek nyilatkozatokat az egyetemi nyilvánosság előtt.

Eltartott néhány évig, amíg a Kar végleg felszámolta a forradalmi idők bűneit: a fölfüggesztéseket, illetve – csak példaképpen sorolva néhány nevet – Babits Mihály, Balassa József, Benedek Marcell, Fülep Lajos, Király György, az imént említett Lukács György, Mannheim Károly kinevezését; Beke Manó esetében Kármán Tódor (Kármán Mór fia) meghívását a fizikai tanszékre; Schmidt József indogermanista nyelvész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja esetében aktív szerepét oktatási reformtervek kidolgozásában, és azt, hogy elítélőleg nyilatkozott Méhely biológiai dolgozatainak “nacionalista irányáról”. Kármán Tódor a Tanácsköztársaság idején a közoktatásügyi népbiztosság egyetemi ügyek vezetésével megbízott csoportvezetője volt, korábban pedig “az aacheni egyetem világhírű ny. r. tanára” – mint az eljárás idején Kövesligethy Radó csillagász, egyet. ny. r. t., az MTA tagja írta, Beke Manóval és több más professzossal közös korábbi kezdeményezésük magyarázataképpen (ELTE Lt. 352/1919-20, 1919. szept. 10). A Beke elleni fegyelmi eljárást a Kar 25:1 arányban szavazta meg, az egy ellenszavazat valószínűleg Mahleré volt, ő ugyanis az ülésen felszólalt Beke mellett (BTK 1919/20, III. rk. kari ülés, 1919. szept. 25). A vizsgálatot (polyáni) Tuzson János botanikus (növényrendszertan) professzor vezette. Tuzson egyet. ny. r. t., az MTA tagja, mint a szellemi fehér terror jellegzetes alakja elevedik meg előttünk. Az általa megvádoltak – többek között Beke, Kövesligethy, Schmidt – a dékánhoz intézett levelükben így jellemezték: “Tuzson úr azelőtt a Karban soha nem részesült különös tekintélyben”, és: “egy elvadult ember, akit a proletárdiktatura idejében tanúsított magaviselete semmiképp sem jogosít fel arra a nagy hangra, amelyen tiszteletben megöszült collegák ellen dühöng. (...) Egyszerre olyan jogokat arrogál magának, amilyenek senkit nem illetnek meg a Karban: tehet, mondhat bármit, senki egy szót sem mer neki szólni, a kari ülésnek mintha elnöke sem volna, a dékán [ti. Angyal Dávid – K.G.] is némán hallgatja annak a fékevesztett embernek a nyilatkozatait” (BTK 1919/20, VI. rk. kari ülés, 1919. nov. 20). A kari ülésen Ballagi rektor és Angyal dékán erős szavakkal ítélték el azokat, akik Tuzson ellen panaszt emeltek, Hekler fegyelmi eljárást javasolt ellenük, Méhely indítványozta, hogy a Kar felháborodással utasítsa vissza beadványukat; a Kar ebben az értelemben szavazott (uo.). Kármánnak pusztán a javaslatba hozása miatt az Egyetemi Tanács Kövesligethyt “rosszallásra ítélte” (BTK 1920/21, VIII. rk. kari ülés, 1921. ápr. 30). Méhely ezen az ülésen ezt

a kijelentést tette professzor társáról: “a nemzetrontás nem évül el”, és büntetésül az Egyetemről való eltávolítását ajánlotta. Schmidt József ellen Kmoskó, a Hittudományi Karról áthelyezett professzor, akkoriban *ébredő magyar*, gyűjtött adatokat a vallás- és közoktatásügyi minisztérium tisztviselőitől (ELTE Lt. 500/1919-20, 1920. jan. 7). A Simonyi Zsigmond ellen az Akadémián indult fegyelmi vizsgálat élén nyelvész kollégái álltak, Szinnyei József (aki az egyik egyetemi igazoló bizottságnak is elnöke volt) és Melich János szlavista nyelvész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja, a vád: “zsidó-bolsevik szereplés”, az Egyetemen pedig a kari ülés jegyzőkönyvbe vette, hogy “cikkeiben olyan nyilatkozatokat tett, melyek azt a látszatot keltették, mintha a tanácsköztársasági tendenciákat [ti. az egyetemi reformterveket – K.G.] helyeselné” (BTK 1919/20, III. rk. kari ülés, 1919. szept. 25). Simonyi lelkileg összeomlott, s néhány napon belül meghalt. Marczali Henrik az 1917/18. tanévben még a Kupolateremben tartott előadást; most a reá és eljárás alá vont professzor-társaira a kari ülés határozatával kényszerített szabadságolás “enyhe formában kifejezése a kívánságnak, hogy az illetők, amíg ügyük tisztázva nincs, az egyetemen semmiféle funkciót ne teljesítsenek”, s nyugdíjazásukig még a kari üléseken sem vehetnek részt – mondta az állásába visszahelyezett Pauler Ákos filozófus, egyet. ny. r. t., az MTA tagja (Corvin-koszorú: 1930) (BTK 1919/20, XI. rk. kari ülés, 1920. jún. 20). Kari ülésen, szintén Marczalira célozva, a botanikus Tuzson professzor kijelentette: “lehetetlen, hogy nemzeti történetünket egyetemünkön olyasvalaki tanítsa, akinek proletárdiktatura alatti összes ténykedéseit gyanús homály takarja” (1920. dec. 10) – vagyis, értsük meg a mondatot: akinek bűneiről nem tudni semmit, s csak a gyanú él vele szemben. A “gyanús homály” egyébként csak annyit “takart”, hogy Marczali a Tanácsköztársaság alatt elvállalta a Levéltári Tanács elnöki tisztségét. Nyugdíjazásához a leghatározottabban Ballagi Aladár ragaszkodott, már régóta féltékeny ellenfele. Marczali nyugdíj helyett végkielégítést kért. Alexander Bernát ellen, távollétében – gyógyításra szoruló feleségével külföldön tartózkodott – a Karon Áldásy Antal heraldikus, egyet. ny. r. t., az MTA tagja lépett fel a legerélyesebben, szerinte “kommunista volt”; a Kar megszavazta a fegyelmi eljárás megindítását. Alexander indignálódott levelet írt a dékánnak: “Most fegyelmi vizsgálat folyik ellenem. (...) Minthogy azonban nem hihetem, hogy a magyar állam 44 évi szolgálat után meg akarná vonni tőlem a nyugdíjat és engem családommal együtt koldusbotra ítélni, tisztelettel kérem, kegyeskedjék ettől függetlenül nyugdíjazásomat elrendelni” (ELTE Lt. 673/1919-20, 1920. febr. 26). Íróasztalát távollétében – Angyal Dávid prodékán és más tisztviselők jelenlétében – felnyitották (ELTE Lt. 1116/1920-21, 1920. nov. 19). Alexandert is, Bekét is megfosztották állásától, és nyugdíjat csak évekkel később, Kornis Gyula (OSP) egyet. ny. r. t. (filozófia, paedagogia), az MTA tagja, abban az időben

a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkára kezdeményezésére ítélték meg nekik. Az inkriminált professzorok cenzurázását vagy nyugállományba helyezését a Kar rendre, a jelenléttől függően, 25:3, 22:3, 20:8, 19:10, 19:15 s hasonló arányban szavazta meg. A fehér terror tisztogatási eljárásairól Munkácsi Bernát 1925-ben így írt: “A kurzus gyűlölködő, tisztátalan jelszavai sajnos eljutottak az Akadémiára is. Akadtak akadémikusok, akik vállalták a kurzus ideológiájának dicstelen képviselőjét a tudomány világában. A zsidó akadémikusokat, engem is, vizsgálat elé állítottak, hogy nem vétettünk-e magyar nemzeti szempontból. Alexander Bernát és Marczali Henrik tiszta, makulátlan jelleme, tudományos múltja nem bizonyult elegendő alibinek a mesterségesen felállított vádakkal szemben.”

Az Akadémián Lóczy Lajos, a neves geológus egy felszólalásában ezt mondta: “a zsidókat, a hozzá való tehetségük miatt, ne riasszák el a tudomány magyar nyelven való művelésétől, de Akadémiában, egyetemen, sem választás, sem kinevezés útján erkölcsi elismerésben ne legyen részük, mert a zsidó mindig idegen faj marad”. Goldziher ekkor és ezért mondott le, megbántódva és tiltakozásul, az I. osztály elnökségéről, amely tisztséget 1905 óta viselte.

8. A Kar ezekben az évtizedekben szívósan próbálta védeni az egyetemi autonómiát, jó és rossz ügyekben egyaránt, olykor sikerrel az előbbieken is, de az erős centralizációs nyomásnak többnyire nem tudott ellenállni. A *numerus clausus*-törvény bevezetésekor (1920) döngő léptekkel ment elébe a törvényben szó szerint nem is kimondott törvényhozói és kormányzati szándéknak; ez: a zsidók távoltartása az egyetemektől. Szentpétery bölcsészkar története (1935) írja: “Az 1918/19-i események tanulságai, valamint az a kényszerűség, hogy a megcsönkített ország egyetemi hallgatóságának számát korlátozni kellett, vezetett a ‘numerus clausus’-törvény megalkotására, amelyre nézve a bölcsészeti kar már 1919. december 19-i üléséből felterjesztéssel fordult az egyetemi tanácshoz...” (p. 647); bár ebben a bölcsészkar talán nem volt olyan hangos, mint az orvosi (Csa-ba Bajtársi Egyesület) vagy a jogi (Werböczy Bajtársi Egyesület). Fináczy Ernőnek, mint a kari ülésen maga utalt rá, szerepe volt a törvényjavaslat kidolgozásában, Méhely pedig megkapta bírálatra a miniszteri tervezetet (BTK 1919/20, VI. r. kari ülés, 1920. jún. 1), és a munkálatokról jelentést is adott a Karnak (BTK 1919/20, XII. rk. kari ülés, 1920. júl. 5). Ő nyíltan megfogalmazta: “a numerus clausus egyik legfőbb, ha nem egyetlen célja és jogosultsága, hogy a zsidó hallgatók mértéktelen beözönlését megakadályozzuk”, mert ez “a magyar egyetemek teljes elzsidósodására vezetne” (uo.). Hivatkozott (NB: 1920-ban!) a németországi Nemzetiszocialista Párt kiáltványára is, hogy csak a kikeresztelkedettek harmadik nemzedéke tekinthető nem-zsidónak. A zárt számot kiterjesztené a középiskolákra, a kvótát 5 százalékban határozná meg, és ugyanilyen

mértékben korlátozná a nők létszámát az egyetemeken. A nemzetgyűlés által 1920. szept. 26-án megszavazott 1920:XXV. tc. kimondja: “arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctizedrészét” (3. §). A bölcsészeti kar ezt – Méhelyt követve – úgy értelmezte, hogy a hallgatói kvóta megállapításánál az ország zsidó lakosságának abban az időben hivatalos statisztikákból ismert aránya (5.92%) 90 százalékát kell alapul venni, azaz a számszerű eredményt (5.33%) is lefelé kerekítve, a hallgatók 5 százaléka lehet zsidó, illetve zsidó származású.

A törvény körüli utólagos kari vitában Méhely Lajos, az 1920-as években – lemondásáig és a hivatásos tudományból a fajelméleti uszításba való átlépéséig (1931) – a bölcsészkar legádázabb antiszemita professzora, hiányolta (BTK 1920/21, I. r. kari ülés, 1920. okt. 25), hogy nincs rendelkezés a kikeresztelkedett zsidókra vonatkozóan: ők is zsidók.

9. Az ellenforradalmi Tudományegyetemen, a *keresztény kurzus*ban megváltozott a Rabbiképző hallgatóinak helyzete. A Simonyi-Semadam-kormány megalakulásának napján, 1920. márc. 15-én, a jeles nap még nem volt ünnep: márc. 15-én a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter, Haller István, aki majd a *numerus clausus*-törvényt is benyújtja, rendeletet adott ki (ELTE Lt. 791/1919-20: 24299/1920. B. XVI. Vkm.), miszerint “(az) intézet szervezeti szabályzatának rendelkezései értelmében hallgatóik a budapesti tudomány-egyetem bölcsészeti karára is tartoznak beiratkozni”, s így “a budapesti Ferenc József orsz. rabbiképző intézet hallgatói az 1919/20. tanévet pótló tanfolyamra mint rendes (...) hallgatók beiratkozhatnak. (...) Önként értetődően ezek a hallgatók is tartoznak magukat a [16990/1920. Vkm. II. 26 – K.G.] rendeletben megszabott igazolási eljárásnak alávetni.” Egy hónappal később Haller miniszter bizonyos megszorításokat tett: a rabbijelöltek az eljárás során “igazolják, hogy a kommunizmus idején kifogástalan magatartást tanúsítottak” (ELTE Lt. 954/1919-20: 38137/1920. IVa. Vkm., 1920. ápr. 17). Igazolás nélkül “az igazolási eljárás (...) sürgősen és érdemben lefolytatandó” (ELTE Lt. 1196/1919-20: 40346/1920. IVa. Vkm. 1920. május 22). Ily módon a rabbiképzős hallgatók beiratkozását a “tanévet pótló tanfolyamra” – a korábbi, rutinszerű eljárástól eltérően – csak miniszteri utasítás tette lehetővé (BTK 1919/20, V. r. kari ülés, 1920. máj. 3), s az Egyetem a beiratkozás feltételéül szabta a hallgatói karhatalom öt tagjának támogató aláírását. Mindez annak ellenére, hogy a kari ülésen már korábban elhangzott: a Curia szerint igazolásra senki nem kötelezhető (BTK 1919/20, VI. rk. kari ülés, 1919. nov. 20).

A kvótáról a Kar fél évvel a *numerus clausus*-törvény után kezdett tárgyalni (BTK 1920/21, VII. rk. kari ülés, 1921. febr. 19). Hosszas vita után úgy határoztak, hogy a rabbijelölteknek felvételi vizsgát kell tenniük.

A Rabbiképző, Blau Lajos igazgató aláírásával, már korábban kérelemmel fordult a Karhoz, hogy hallgatóit ne számítsák be a felvételi keretbe. A minisztérium a kérelmet támogatta (158747/1920. IVa. Vkm. 1921. jan. 29). Ennek ellenére a felvételi bizottság véleménye az volt, hogy “különleges [értsd: könnyítő – K.G.] intézkedések létesítésének szükségessége nem forog fenn” (ELTE Lt. 1499/1920-21, 1921. márc. 8); a bizottság elnöke Suták József (OSP) matematikus, egyet. ny. r. t. volt, egyik tagja Németh Gyula turkológus, egyet. ny. r. t. (a Károlyi-kormány nevezte ki 1918 decemberében), nemsokára az MTA tagja is (Corvin-koszorú: 1937). A bizottság javaslatát magáévá téve a kari tanács úgy határozott, hogy a Rabbiképző kérelmével érdemben nem foglalkozik. A már beiratkozott három rabbiképzős hallgatót a Kar törölte (BTK 1920/21, III. r. kari ülés, 1921. márc. 8). A minisztérium azonban nem engedte, hogy az ügy ezen a holtpon- ton megálljon: több leiratot intézett a Karhoz (151869/1921. Vkm.; 170304/1921. IV. Vkm.), és bekérte a felvett, illetve elutasított rabbinövendékek listáját. Nem kétséges, hogy a Kar sérelmezte autonómiájának illetén megsértését, de csak a *ius murmurandi*val élhetett, a minisztériumnak már csak saját tekintélyének megszilárdítása végett is fontos volt egy korábban miniszteriálisan jóváhagyott Szabályzat végrehajtása, és 1921 végén a kormány talán már bizonyos konszolidációt is el akart érni. Az ekkor vitatott hallgatói státusú, de miniszteri közbenjárásra (ELTE Lt. 1478/1921-22, 1921. nov. 25) végül beiratkozni engedett rabbinövendékek jegyzékében szerepel Friedmann Dénes (I. éves), aki majd 1925-ben doktorál, Újpešť nagy hitközségének nagy tekintélyű, gazdag munkásságú rabbija lesz; 1944-ben Eichmann legutolsó deportáló vonatainak egyikén vitték el Budakalász–Békásmegyerről hitközségével együtt Auschwitzba; neve szerepel a Trefort-kerti emlékmű-szalagon.

Bármilyen heves volt is az igény a zsidók távoltartására, a kritériumok meghatározása nem volt egyszerű, és így a faji kvótát nem lehetett automatikusan alkalmazni. Suták József mint a felvételi bizottság elnöke megpróbált egzakt meghatározást adni. “Azoknál a fajoknál, illetőleg nemzetiségeknél, amelyeknél a faj, illetőleg a nemzetiségi jelleg szoros kapcsolatban van a vallással, a nemzetiség megállapításához elegendőnek tartja a születési anyakönyvi kivonatot, és csak azon alig előfordulható esetben, ha valamilyen más nemzeti-ségű tér át nemzetiségéből ilyen vallásra, teszi megfontolás tárgyá-vá az áttérési és származási nyilatkozatát” (BTK 1921/22, IV. r. kari ülés, 1922. ápr. 6). Matematikusi ész kellett ahhoz, hogy bonyolult tételbe foglalja a szimpla igazságot: a zsidó az zsidó.

A *numerus clausus* rabbinövendékekre való alkalmazása ellen a Rabbiképző Intézet és személyesen Blau Lajos igazgató többször is azt érvet hozta fel, hogy a jogrend más vallások esetében nem korlátozza a felvételi létszámot. Nem akarták belátni és elfogadni, hogy ez a törvény éppen arra irányul, hogy a zsidókat ne a vallás

kategóriájába sorolja, mint az addig és egyelőre még fennálló jogrend, hanem "faj"-nak minősítse – előrevetítve a jövőt.

A felvételi bizottság azzal a javaslattal élt, hogy a bölcsészkar 400 főre becsült – NB: erősen alábecsült – hallgatói létszámához képest 6% zsidót, azaz 24 főt vegyenek fel, ebből 8 legyen rabbinövendék, 8 zsidó férfi hallgató, 8 pedig nőhallgató (BTK 1921/22, I. rk. kari ülés, 1921. szept. 9). Ez a szám valamivel több volt, mint Méhely korábbi 5 százaléka. A javaslat átment, és az 5% évekre gyakorlat maradt. (A 6% kvótát alkalmazza majd a második zsidótörvény is 1939-ben, akkor már egyetemlegesen.) A Bethlen-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere, ebben a székben Haller közvetlen utóda, Vass József r. kath. pap, korábban a Hittudományi Kar tanára, később kalocsai nagyprépost, aki teológusként Szent Ágoston *Vallomásai*-t fordította (1917): Vass miniszter elrendelte, hogy a felvételi korlátozást "azokra is alkalmazni kell, akik a folyó 1920/21. tanévben külföldi egyetemeken kezdték meg tanulmányaikat, és a jövő vagy későbbi tanév folyamán hazai főiskolán óhajtják tanulmányaikat folytatni" (ELTE Lt. 2264/1920-21, 1921. jún. 8). A hallgatói létszám a Karon valójában folyamatosan nőtt, 1000 és 1500 között ingadozott, az 1933/34. tanévben 2000 volt (a második világháború éveiben azonban drámaian csökkent), valamelyest növekedett a beiratkozni engedett zsidók száma is, de nyílt és rejtett korlátozások mindig maradtak.

A Kar eltökélten ellenezte a *numerus clausus*-törvény betűjétől való bármilyen csekély eltérést. A Rabbiképző Vezérlő-bizottságának elnöke 1925-ben közvetlenül gr. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult (Rk. 9094/1925), mert a Kar a kvóta betelével három rabbinövendék felvételét elutasította. Mezei Ferenc hangsúlyozta, hogy "az országos rabbiképző-intézet minden vonatkozásban állami kezelésben és felügyelet alatt áll", és ezért "tisztelettel az iránt esedezik", hogy "az intézet hallgatói a numerus claususra való tekintet nélkül általában felvételt nyerjenek". Mint érvet említette meg azt is, hogy az előző tanévben "három rabbijelölt kitüntetéssel tette le a doktori vizsgát". Tudjuk, hogy a kitüntetettek egyike volt a fentebb említett Friedmann Dénes. Az akkor elutasítottak között volt a két világháború közötti idők egyik ígéretes orientalistája, Heller Bernát tanítványa, Hirschler Pál; később, de a megfelelő időben, tisztán héber nyelvű értekezéssel, ő is ledoktorált (1930), székesfehérvári rabbi lett, az ő neve is rajta van az emlékmű-szalagon.

Az iratot az államtitkár haladéktalanul átküldte a Karnak, "saját hatáskörében leendő elintézés végett", azaz nem mint utasítást (erre az egyetemi autonomia nem adott volna módot), de egyértelműen támogatólag (73287/1925. IV. Vkm., 1925. okt. 11). A Rabbiképző hasonló kéréssel fordult külön az Egyetem rektorához is, azzal érvelve, hogy "a rabbiképző intézet növendékei (...) nem tekinthetők

tulajdonképpen bölcészahallgatóknak, mivel nekik csak azért kell beiratkozni, hogy doktoratust szerezzenek” (ELTE Lt. 1002/1925-26, 1925. okt. 19). A rektor, hivatkozva a minisztérium véleményére is, szintén helyeslő véleménnyel továbbította az iratot Yolland Arthur egyet. ny. r. t., dékánnak, de a döntést ő is a Karra hagyta: “amennyiben a tekintetes bölcészettudományi Kar a felvételt engedélyezi” (uo.).

A felvételi bizottság hajlott arra, hogy magáévá tegye a minisztérium kívánságát. Elnöke, Suták professzor saját kezűleg írt, a kari ülés elé terjesztendő határozati javaslatában (1925. okt. 22) elfogadhatónak tartja a Rabbiképző kérését és a minisztérium ajánlását, de hozzáfűzi: “(a rabbinövendékek) Karunkon a bölcészeti doktorátuson kívül más vizsgálatot nem tehetnek” (uo.). A kari ülés ezt megtoldotta azzal a kikötéssel, hogy a rabbinövendékek mint rendkívüli hallgatók, ha kilépnek a Rabbiképzőből, “hallgatói minősültségüket” elveszítik (BTK 1925/26, III. rk. kari ülés, 1925. okt. 22). A “más vizsgálat” megszorítás a Középiskolai Tanárképző Intézet vizsgáira vonatkozott, a külön szabályozást az Intézetet felállító 1924:XXVII. tc. tette szükségessé.

Kimondatlanul bár, de nyilvánvalóan tekintettel arra, hogy 1925 őszén a Népszövetség tárgyalást tűzött ki a *numerus clausus*-törvényről, és ennek kedvező kimeneteléhez, vagy legalább az elmarasztalás elmaradásához, országos politikai érdekek fűződtek, gr. Klebelsberg Kuno megelegette a bölcészkar kicsinyes akadémikuskodásait. Rendeletben (!) közölte a Karral (86865/1925. IV. Vkm., 1925. nov. 16), hogy “a Rabbiképző Intézet növendékei az 1925-26 tanévtől kezdve a bölcészettudományi karra felvehető hallgatók létszámába nem számítandók be”.

A miniszteri rendelettel foglalkozó kari ülésen Méhely, Melich, Pauler Ákos, Suták, Tuzson egyet. ny. r. tanárok az egyetemi autonómia-ra hivatkozva “súlyos aggodalmakkal” tiltakoztak az ellen, hogy a rabbiképzős hallgatók a zsidók számára – a *numerus clausus*-törvény értelmében – megengedett létszámkereten felül iratkozhatnak be (BTK 1925/26, II. r. kari ülés, 1925. nov. 26). Röviddel ezután Yolland Arthur dékán (1925/26) az ügyben eljáró bizottságot Méhely Lajossal egészítette ki, s ugyanakkor elutasította Mahler Ede jelentkezését, aki pedig képviselhette volna a Rabbiképző Vezérő-bizottságát, melynek tagja volt. A bizottság ülésén (dec. 3) Yolland a minisztérium rendeletét mint egyértelmű utasítást mutatta be. A Méhelyvel megerősített kari bizottság azonban elég erőt érzett magában ahhoz, hogy szembeforduljon a miniszteri és rektori szándékkal. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a miniszteri leiratban foglaltakat a Karnak nincs joga végrehajtani, mert azok (1) sértik a Kar autonómiáját, és (2) törvénybe ütköznek (!). Méhely “tanácsosnak tartja annak kimondását, hogy a Kar rabbijelölteket ne vegyen fel [értsd: egyáltalán ne vegyen fel! – K.G.], mert ezek a kereszténygyűlöletet terjesztik”. Áldásy szemében aggályosnak

látszik, hogy a Karnak nem áll módjában a hallgatói létszám ellenőrzése. Mágócsy-Dietz szerint “hihetetlen, hogy az alacsonyabb fokú vizsgának [ti. a rabbivizsgának – K.G.] feltétele legyen a bölcsészeti doktorátus”. Petz Gedeon hivatkozik arra, hogy “a cisztercita, premontrei és piarista növendékek is szabályszerű folyamodvány alapján vétetnek fel rendes hallgatóknak, nem pedig azon az alapon, hogy papnevelő intézeteknek növendékei”. (Csakhogy rájuk nem terjed ki a *numerus clausus*!) Hasonló felszólalások történtek a következő kari ülésen (BTK 1925/26, III. r. kari ülés, 1925. dec. 10). Négyesy László inkább az egyházak papnövendékeinek létszámát tartotta szükségesnek növelni. Pauler megjegyezte, hogy az egyházak maguk gondoskodnak papjaik neveléséről, arra célozva, hogy a Karnak semmi dolga a rabbijelöltekkel. Áldásy “indítványoz(t)a, hogy tegyen a Kar a miniszterhez oly értelmű felterjesztést, hogy a rendeletet nem hajthatja végre”.

Végül Yolland dékán a Kar nevében a miniszter elé terjesztette ellenvetéseiket és kifogásaikat (1002/1925-26, 1925. dec. 22). Eszerint a miniszteri utasítás nyomán az 1920:XXV. tc.-hez képest a Kar hallgatói létszámának végleges megállapítása a Rabbiképző Intézetre szállna át (!); a felvétel jogát is a Rabbiképző gyakorolná (!); a rabbinövendékek “oly előnyben részesülnének, mely az egész keresztény társadalmat mélyen sértené” (!). A Kar álláspontja az, hogy “az élő törvény [ti. a *numerus clausus*-törvény – K.G.] előtt össze kell omolniok mindazon miniszteri intézkedéseknek, valamint az ezekre alapított ama jogoknak is, melyek a törvény végrehajtását akadályozzák”: ezért a Kar kéri a minisztert, hogy a leiratot, mely “nemcsak a jeleztük törvény szellemét, hanem a részünkre biztosított jogokat és kötelezéseinket is mélyen érinti”, tegye “újabb megfontolás tárgyává”.

A Kar decemberi felterjesztésére a miniszter terjedelmes iratban válaszolt (100495/1925. IV. Vkm., 1926. január). Nem lát ellentétet az 1920:XXV. tc. és a rabbinövendékek létszámon felüli felvétele között, “mert a rabbiképző intézet növendékei a bölcsészettudományi karra leendő felvételük alkalmával éppen olyan igazolási eljárásnak vannak alávetve, mint a bölcsészettudományi karra beiratkozó többi hallgatók”. De “az esetleges visszaélések elkerülése végett” maga is korlátozásokat tart szükségesnek: a rabbinövendékek együttesen nyernek felvételt; “nemzethűség és erkölcsi tekintetben kifogástalannak kell lenniök, amit természetesen a bölcsészettudományi kar bírál el”; csak olyan tárgyakra iratkozhatnak be, “amelyek a doktori képzés szempontjából szükségesek, mely tárgyakat a bölcsészettudományi kar a rabbiképző intézet igazgatójával együttesen állapítja meg”; “tanári képesítést nem szerezhhetnek”; csak heti 12 óra hallgatására vannak kötelezve; s végül, “minden félév elején a rabbiképző növendékek származási íve a bölcsészettudománykari dékán által aláírandó”. Ennek a miniszteri leiratnak meghatározó szerepe volt

a következő két évtizedben a rabbinövendékek tanulmányi rendje, lehetőségeik és korlátaik meghatározásában.

A népszövetségi tárgyalásokkal való szoros összefüggés a Kar számára is világossá vált, amikor – csaknem fél évvel a kérdéses iratok kelte után – egy megbeszélésen, melyen a Kar részéről Yolland dékán, Mágócsy-Dietz, Melich és Suták vettek részt, Tóth Lajos vallás- és közoktatásügyi államtitkár a minisztérium hivatalos helyiségében “rámutatott arra, hogy a szőnyegen levő kérdés mily vonatkozásban van a legutóbb lefolyt genfi tárgyalásokkal, s igen kért bennünket, hogy tegyük lehetővé az ügy elintézését, hogy így a vk. Miniszter úrnak is segítségére legyünk. Hajlandók minden megszorítás- és korlátozásba belemenni, csakhogy az ügy végre s minél előbb elintézését nyerjen” (ELTE Lt. 1371/1925-26. A., 1926. jan. 20).

Közvetlenül ezen minisztériumi értekezlet előtt a Karon, Suták matematikai tanszékén, informális megbeszélést folytatott Mezei Ferenc, a Rabbiképző Vezérlő-bizottságának elnöke, illetve Yolland Arthur dékán, Mahler Ede és Melich János. “Beható eszmecsere után” megállapodtak abban, hogy a rabbinövendékek a Karon “a következő studiumok hallgatására köteleztetnek”: keleti nyelvészet, ókori történet, keleti népek ókori története, filozófia és paedagogia, bevezetés az általános nyelvtudományba. Két nap múlva a felvételi bizottság önkényesen, de a Rabbiképző utólagos beleegyezését megszerezve, a tárgyak jegyzékét ekképp módosította: sémi nyelvészet, ókori történet, kelet-ázsiai nyelvek, keleti népek ókori története, filozófia és paedagogia. Ezt az utóbbi jegyzéket terjesztették a kari ülés elé (ELTE Lt. 1371/1925-26. B., 1926. jan. 20).

A viták a Karon ezzel még nem szűntek meg. “Elsősorban a rabbik azok, akik a zsidó faji vallásnak megdöbbenően sivár és minden emberriességből kivetkőzött erkölcsstanával és az erkölcsstan fanatikus elterjesztésével oly áthidalhatatlanná vájják azt a szakadékot, mely a zsidóság és a világ minden más emberfajtája között tátong” – így Méhely (BTK 1925/26, V. rk. kari ülés, 1926. jan. 26). Hivatkozott Theodor Fritschre, aki pályája csúcán a fajelmélet vezető teoretikusa volt (bár dicsősége csúcsát csak halála után, a nemzetiszocialista uralom alatt érte el), és Kmoskó Mihályra, aki nem sokkal korábban (1923) kapta meg Goldziher megüresedett tanszékét, és ebből az alkalomból ígéretet tett, hogy felhagy az antiszemita eszmék hirdetésével; Kmoskó az ülésen nem volt jelen. Felszólalt Mahler Ede, csöndesen: Méhelyt forrásai félrevezették.

Végül a Kar, Méhely előterjesztése alapján, kimondta (BTK 1925/26, V. rk. kari ülés, 1926. jan. 26), hogy a *numerus clausus*-törvény a Rabbiképző növendékeinek egyetemi felvételi létszámánál is meghatározó marad. Más tekintetben, meghajolva a miniszteri akarat előtt, úgy határozott, hogy a rabbijelöltek abszolutoriumot nem kaphatnak (ez ti. lehetővé tenné a tanári oklevél megszerzését), de doktori vizsgára bocsáthatók. Méhely kijelentette, hogy az adott esetben

a *numerus clausus* áttöréséről van szó, a Kar lecsúszik a törvény aljáról. “Finis Hungariae!” – fejezte be hosszú, zavaros fajelméleti fejtegetésekkel teli felszólalását. Pröhle Vilmos, akinek egyetemi hatáskörét kitágította a kelet-ázsiai nyelvek beiktatása a rabbi-képzősök által hallgatható tárgyak közé: Pröhle azt adta elő, hogy “a Talmudon kívül, melynek tanait a modern zsidóság úgysem követi, Mózes könyveiben is ugyanaz a sivár erkölcsi nézet uralkodik”. (Senki nem tette szóvá, hogy a két állítás együtt érthetlenné teszi a zsidóság elleni vádaskodást, és senki nem kifogásolta a bibliai ethika értékének kétségbe vonását.) Petz Gedeon felszólalása: “a rabbihallgatókat nem a magunk jószántából hívtuk ide, hanem ők kényszerítik ki az előadások hallgatását”, s a Kar csak olyan tárgyakat engedélyezzen nekik, amelyekre szükségük van. Melich János megjegyezte, hogy ilyen rendszerben a tanárvizsgálati eljárás kijátszható volna. A Kar mindezen észrevételek ellenére megszavazta a tantárgyi korlátozásokat.

Gr. Klebelsberg miniszternek Yolland dékán még a kari ülés napján terjedelmes iratban küldte meg a viszontválaszt (ELTE Lt. 1371/1925-26, 1926. jan. 26). Ebből leginkább a politikai tartalmú általános bevezetést érdemes külön kiemelni. “Tudatában annak, hogy a Nagyméltóságú VK. Miniszter Urat a szóban forgó rendelet kiadásában ugyanazok a magasabb érdekek vezették, melyeknek szem előtt tartásával a népszövetség genfi ülésében a *numerus clausus* törvény védelmére kelt: a bölcsészeti Kar ezen magasabb érdekek kényszerítő hatása alatt a szóban forgó rendelet végrehajtását nem akadályozhatja meg, de az őt megillető adminisztratív és tanulmányi hatáskörben annak végrehajtását biztosítékok illetve feltételek megtartásához köti.” A szöveg a továbbiakban körülményesen rögzíti mindazon korlátozásokat, amelyekkel a Kar a rabbinövendékek tanulmányait szabályozni akarta. Az egyetemi oktatásban és az egyetemista életformában (könyvtárhasználat) elsőrendűen fontos szemináriumi tagságot a Kar a Keleti Szemináriumra korlátozta, ez azt jelentette, diszkriminatív bár, de nem szerencsétlenül, hogy a rabbinövendékeknek egyetemi tanulmányaik során – egyelőre – szorosán kötődniük kellett Mahler professzorhoz.

Már csak utándobásnak tekinthető, hogy a kari ülésen és az iratban Yolland dékán azt javasolta a miniszternek: töröltesse a Rabbiképző szabályzatából a doktorátust előíró paragrafust. Ezt a javaslatot a miniszter, persze, elutasította (45394/1926. Vkm.); döntését a Kar a következő tanév elején “sajnálattal” vette tudomásul (BTK 1926/27, I. rk. kari ülés, 1926. szept. 11).

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt (Fajvédő Párt) vacsoráján (1926. jan. 28) Gömbös Gyula bírálta gr. Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletét, de a miniszter azonnal válaszolt az ellenzéki pártvezérnek, a sajtóban (*Szózat*, 1926. jan. 30), és mintegy megnyugtatóra leszögezte, hogy a rabbinövendékek a Tanárképző

- Intézetbe nem vehetők fel, s így az iskolákban nem fognak tanítani. A szeminaristáknak törvényes joguk a bölcsészkaron tanulni és doktorálni.
- Yolland dékán valószínűleg felismerte, hogy a kormány és személyesen gr. Klebelsberg Kuno elhatározása végleges, és egy *Pro memoria* jelzetű iratban a Kar számára rögzítette is, hogy “az ügyre vonatkozó újabb akta hiányában nem tehetek semmit”. Az akta megérkezett: a miniszter “tudomás és további eljárás végett” értesítette a Kart (ELTE Lt. 1579/1925-26: 10500/1926. IV. Vkm., 1926. febr. 25), hogy jóváhagyja a jan. 26-i kari ülésen elfogadott határozatokat. A rabbijelöltek 8 félév bölcsészet után – az addigi rend szerint – doktori szigorlatra bocsáttassanak, “egyébként azonban mint a törvényes létszámon kívül állók teljes jogú egyetemi polgároknak nem tekinthetők”. Tandíjkedvezményt nem kaphatnak, a Kar hatáskörébe tartozó ösztöndíjban nem részesülhetnek. Létszámuk 10 fő lehet (azaz több, mint amennyit a Kar a *numerus clausus*-törvény alapján megakart engedni), de a jövőben ez a szám módosítható.
- A kari ülésen, amely a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletét – dékáni leirat (1579. D.) alapján – tárgyalta (VI. rk. kari ülés, 1926. márc. 17), Méhely, Gömbösre is hivatkozva, kijelentette: “a zsidóság nemzeti ajándékban részesült”.
- A rabbiképzős hallgatók bölcsészkar felvételi létszáma tekintetében egyértelműen gr. Klebelsberg vallás- és közoktatásügyi miniszter akarata érvényesült, s a későbbiekben a létszám valóban a miniszter által előírt 10 fölé emelkedett. Gr. Klebelsberg miniszter már 1929-ben, a Karnak küldött egyszerű értesítés útján, 20-ra emelte a rabbijelöltek egyetemi kvótáját (ELTE Lt. 1232/1929-30: 410-5/63-1929. Vkm., 1930. jan. 18). A feltételek és a tanulmányi rend tekintetében azonban a Kar bizonyos mértékig érvényesíteni tudta az egyetemi autonómiát: a korlátozó feltételeket a Kar professzorai szabták meg.
- A Kar által hosszú alkufolyamatban kialakított feltételek széles körben diszkriminatív helyzetet teremtettek a Rabbiképző hallgatói számára. Csak a bölcsészkarra járhatnak és csak a doktori oklevél megszerzése céljából, csak együttesen nyernek felvételt, más karra nem iratkozhatnak át, nem lehetnek tagjai a Tanárképző Intézetnek, korlátozott jogú hallgatóknak minősülnek, tandíjmentességet nem kaphatnak, más színű és alakú leckekönyvet használnak, mint a többi hallgató, leckekönyvüket félévente a dékánnak kell láttatnia, az általuk felvehető tárgyak körét a Kar szigorúan meghatározza és korlátozza, ezeken a korlátokon belül heti 12–20 órát kell hallgatniuk. És természetesen nemzethez hű és erkölcsileg kifogásolhatatlan magatartást kell tanúsítaniuk.
- Gr. Klebelsberg Kuno ebben az időben, a Népszövetségben a *numerus clausus*-törvény ügyében folytatott eljárás (1925) idején, amikor is Genfben – védekező érvei mellett – ígéretet tett, hogy a kormány enyhíteni fogja a törvényt, és durva hangú, a hazai közvéleménynek szóló nemzetgyűlési beszéde (1925. dec. 16) ellenére: Klebelsberg

jobb volt, mint az Egyetem, jobb, mint az ő nemzeti tudományok politikáját (“neonacionalizmus”/“nemzeti gondolat”/“nemzeti célú tudomány”) meggyőződésből vagy igazodásból megvalósító professzorok.

Mint említettem, a rabbinövendékek az első világháború, a fehér terror, a *numerus clausus* előtt minden korlátozás nélkül iratkozhattak be a bölcsészkarra, és félévenként heti 12 “colloquiumi” óra felvételével megszerezték a jogot a tandíjmentességre. 1891-ben a Kar a tandíjmentességet két tanévre korlátozta (BTK 1891/92, II. r. kari ülés, 1891. okt. 29). 1905-ben a hallgatók, tekintettel rabbiképzős tanulmányi elfoglaltságaikra, a tandíjmentességhez előírt óraszámot szerették volna leszállítani 8-ra (BTK 1904/05, VII. r. kari ülés, 1905. jún. 2), de kérésüket a Kar elutasította. A *numerus clausus* a rabbinövendékek létszámát beszorította a kvótába, még ha ezt gr. Klebelsberg miniszter utóbb megemelte is. Tanulmányi lehetőségeiket tovább szűkítette a tantárgyi korlátozás. Az új rendelkezések pedig tandíjat, sőt, pót-tandíjat írtak elő számukra. A bölcsészhallgatók tandíja, beiratkozási illetékekkel stb. együtt, nagyjából 140 pengő volt (Diószegi István, szerk., *Az ELTE BTK története*, 1989, p. 97), és különböző címeken bizonyos kontingensük tandíjmentességet élvezett. Ezzel szemben a Rabbiképző növendékei az 1927/28. tanévben – Méhely akkori dékán egy feljegyzése szerint – fejenként 200 pengőt fizettek (ELTE Lt. 1803/1927-28, 1928. júl. 24), tandíjmentességük tilalmát a minisztérium fenntartotta (ELTE Lt. 1139/1928-29: 59629/1928. IV. Vkm., 1928. dec. 30). 1941-ben Schütz Antal (OSP) rektor, Hóman Bálint miniszter rendelete (36523/1940. IV/1. Vkm.) alapján, a tanárképző főiskolai (egyetemi) hallgatóknál általában tandíjmentességet és 32 pengő mellékdíjat írt elő, az országos rabbiképző intézet növendékeinek tandíját ellenben 128 pengőben, a mellékdíjat 96 pengőben állapította meg (ELTE Lt. 2173/1940-41, 1941. febr. 4), mindössze azzal a kedvezménnyel, hogy két részletben fizethettek. A viszonylagos díjstabilitás meglepő, de a diszkrimináció konok fenntartása egyáltalán nem.

Hitler hatalomra jutása után, 1933 őszén, hirtelen megint megélenkültek az Egyetemen a szélsőséges tüntetések. Mint 1919-ben és 1926-ban, ismét verekedések voltak a Trefort-kertben, a hallgatók “gettó-határozatot” hoztak, “gettó-padokat” akartak kijelölni, a tanári kar is szolidaritást vállalt a diákokkal (*Egyenlőség*, 1933. dec. 16). Angyal Pál rektor kénytelen volt felhívást kiadni: “A legkomolyabb intellemmel fordulok az ifjúsághoz, fontolja meg az Egyetem hosszabb időre való bezáratásának következményeit: a félév elvesztését, Mensa és egyéb kedvezmények megszűnését. Ezekről az ifjúságot megkímélni csak akkor tudom, ha maga az ifjúság erre lehetőséget ad a szilárd elhatározással, hogy a tudomány hajlékában minden rendezavarástól tartózkodik...” (ELTE Lt. 921/1933-34, 1933. nov. 27). Az Egyetemi Tanács három hónappal később kimondta: a tüntetéseken tetten ért hallgatókkal szemben “külön intézkedéseket

indokoltnak nem tart, azonban adott esetben a Bölcsészettudományi Kar által javasolt megtorlásról a Kar által kívánt és javasolt fegyelmi büntetés lehetőségét megfontolás tárgyává teszi” (ELTE Lt. 1487/1933-34, 1934. máj. 12). A Kar külön intézkedéseket nem kívánt. A rendezavarásnak csak egyik példája az, amelyről a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete (MIEFHOE, Királyi Pál utca 9) tesz panaszt a rektornál: “A mai napon reggel 9 órakor a Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán Ortway Rudolf dr. professor úr öméltósága órája idején S. Gy. és B. S. izraelita vallású magyar egyetemi hallgató kollegánkat ütlegek, pofonok és rúgások között kényszerítették egyetemi hallgatók az egyetem helyiségeinek elhagyására. (...) Ugyanakkor arra jogosulatlan egyetemi hallgatók igazoltatták és az Egyetemről eltanácsolták az izraelita vallású egyetemi polgárokat. (...) A múlt tapasztalatai alapján mindig ilyen incidensek szokták megelőzni az általános nagy verekedéseket, amelyeknek szenvedő alanyai mindig izr. vallású magyar egyetemi hallgatók voltak...” (ELTE Lt. 1025/1934-35, 1934. nov. 30). Szentpétery Imre röviddel később megjelent bölcsészkar-i története is, amely saját korával csak nagy vonalakban foglalkozik, azt írja, igen visszafogott megfogalmazásban, hogy “nagyobb arányú lett a zavargás”, és hogy ennek oka a *numerus clausus* helytelen alkalmazása. (Nem tudom, ezt úgy kell-e érteni, hogy túl sok zsidó jutott be az Egyetemre.) A *Magyarság*, Milotay István lapja: egy-két évig ne iratkozzék be zsidó egyetemi hallgató, és akkor meg fognak szünni a tüntetések.

A rabbijelöltek doktori vizsgáinak szabályozásában az utolsó módosítást a Kar Pröhle Vilmos javaslata alapján tette (BTK 1933/34, IX. r. kari ülés, 1934. máj. 11). Eszerint a következő tárgyakat, és csak ezeket választhatják: sémi filológia, perzsa filológia és ókori keleti népek története. A doktori vizsgák kulcsfigurája ezután éveken át Pröhle, a kelet-ázsiai nyelvek (és a perzsa) tanára maradt, a fő- és az első melléktárgy az övé volt. Mahler teljes visszavonulása után, az 1938/39. tanév II. félévétől, a sémi filológiai tárgyakat is ő adta elő (BTK 1938/39, III. r. kari ülés, 1938. nov. 25). Egykor török nyelv- és irodalomból doktorált Karunkon, Vámbéry Árminnál (1895), igen tág körben poliglott volt, felemelkedését mégis leginkább politikai szereplésének köszönhette. Az Etelközi Szövetség (EX), az Ébredő Magyarok, a MOVE, a Turáni Szövetség prominense, az 1920–1922. évi nemzetgyűlés képviselője, 1923-ban kapott egyet. ny. r. tanári kinevezést a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Nyugdíjazása (1942. szept.) alkalmából a kormányzó legfelsőbb elismeréseképpen a koronás bronz éremmel tüntette ki (849/1943. Eln. Vkm.) – ez azért nem számított a legmagasabb rangú kitüntetésnek. Nyilatkozataiban, írásos véleményeiben mindig antiszemita volt. Lakásának előszobájában horogkereszt nézett szembe a látogatóval, bent Hitler arcképe. (Mások nyilaskeresztet láttak, megint mások ezt

egyetemi szobájában.) A kari üléseken megvető hangon beszélt a zsidókról. A hozzá benyújtott disszertációkról ilyesfajta megjegyzések olvashatók bírálataiban: “(...) Faji önérzete helyenként dagályos kifejezésekben nyilatkozik meg, magyar nyelvérzéke sem kifogástalan...” (ELTE Lt. 1456/1939-40). Már nyugdíjban, 1943–1944-ben munkatársa lett Kolosváry-Borcsa Mihály Zsidókérdés Kutató Intézetének, sorozatosan írt cikkeket a véres szájú *Harc*-ba. Amíg aktív volt, a rabbijelöltek – Schweitzer József visszaemlékezése szerint – rettegtek tőle, de tárgyát nem kerülhették meg. Mindamellet a rabbiképzős hallgatóknak visszaadta a vizsgadíjat. És a rabbijelöltek közül nem vágott el senkit: a doktori szigorlaton *rite* minősítéssel mindenkit átengedett, a nem gyakori *cum laude* rendszerint a melléktárgyak vizsgáztatóinak volt köszönhető. Pröhle nem járult hozzá ahhoz, hogy Aistleitner József hittudományi egyet. ny. r. t. sémi filológiából, mint “néhány rabbinövendék” kérte, a Bölcsészettudományi Karon előadói megbízást kapjon (BTK 1939/40, I. rk. kari ülés, 1939. szept. 26): ragaszkodott a tárgyhoz. 1937-ben cikket adott a Mahler Ede 80. születésnapjára kiadott *Emlékkönyvr*be, “Meinem hochverehrten Kollegen und Freunde...” ajánlással. Mahler bölcsészkar kollégái közül Pröhlén kívül csak Aistleitner József és Lukinich Imre történész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja (Corvin-koszorú: 1943) írt az *Emlékkönyvr*be. Pröhle egy doktori ügyben javasolta, hogy a szigorlatra jelentkezőnek számítsák be a Jeruzsálemben (Héber Egyetem) hallgatott hat félévet; igaz, indítványát a Kar elutasította (BTK 1938/39, III. r. kari ülés, 1938. nov. 25), de ő később is megmaradt azon az elvi állásponton, hogy a rabbiképzős növendékeknél a külföldi tanulmányokat be kell számítani: “nézete szerint a rendelkezés [ti. a beszámítás tiltása – K.G.] a rabbinövendékekre nem vonatkozhatik, mert azokra a numerus clausus-törvény kivételt képez” (BTK 1940/41, I. r. kari ülés, 1940. okt. 8).

10. Még néhány bekezdés a bölcsészkar professzorairól a két világháború között, professzor-nagyapáin.

król, néhányuk esetében tanárainkról. (Sumer fordításaim kötetét 1970-ben és 1983-ban magam is Kmoskó Mihály, Aistleitner József és Dávid Antal, “a sumerológia magyar mesterei” emlékének ajánlottam, akkor már nem éltek; a két utóbbihoz rövidebb-hosszabb ideig tanítványi kapcsolat fűzött.) Rég-volt elődeink, tanáraink közül nem egy igazán jó szak-tudós volt, sőt, talán kitűnő, élnek a könyveik, hasznosak a lábjegyzeteik, de néhányan bizony szörnyű személyiségnek nevezhetők. A liberális korszakban nőttek fel, lettek tudósok, egyetemi tanárok, az Akadémia tagjai, de elfordultak a liberalizmustól, alkalmazkodtak a kurzushoz, az ellenforradalmi kor szelleméhez, ha ezt a szellemet nem éppen ők alakították.

Méhely (tudományos munkáiban: Méhelÿ) Lajos zoológus, egyet. ny. r. t., az MTA tagja, a méhek, alsórendű rákok, kétéltűek, csúszómászók, hüllők stb. rendszertanának nemzetközileg ismert tudósa Mendel biológiai öröklődés-tanát egyetememes társadalomelméletként kezelte,

fajelméletének két fő pillére volt: a magyar faj felsőbbrendűsége és a zsidóellenesség. A bölcsészkar üléseken és a bizottságokban az 1920-as években – Tuzson János mellett – az antiszemitizmus hangadója volt. 1931 után egészen a rasszizmus, a fajvédelem ügyének élt.

Egy másik megrögzött antiszemita a Karon Hekler Antal, az ismert klasszika-archaeológus és művészettörténész, Klebelsberg Kuno másodsógora (Klebelsberg felesége Hekler unokatestvére, nővéreinek lánya, lasztóczy Botka Sarolta volt), maga is a klebelsbergi neonacionalizmus elveinek elkötelezett tudós. 1911-ben egyet. mt., 1918. szeptemberben lett egyet. ny. r. t. (művészettörténet), s az alig pár hónappal később bekövetkezett felfüggesztetésén nem tudta túltenni magát soha. Az igazolási eljárások során zsidó tanár-társai mögött a Galilei Kör szellemét látta. “A kör sötét és konok megátalkodottsággal szervezkedett arra a romboló munkára, mely múltunk szent hagyományait, etikát és tekintélyt sárba tiporva végső eredményében az állami és társadalmi rend teljes felbomlásához vezetett” (BTK 1920/21, I. r. kari ülés, 1920. okt. 25). Tiltakozott az ellen, hogy a Kör vagy a szakszervezetek tagjai, “kommunista véres szájú agitátorok gyermekei” beiratkozassanak. A Galilei Kör (1908–1919) egyetemi hallgatók, “haladó szabadgondolkodók” kulturális egyesülete volt; nem Heklerrel polemizál (nem is említi őt), de – évekkel később – az ő megjegyzésére is választ ad Polányi Károly, a Kör első elnöke és egyik szellemi vezére: “A reakció ma szemünkre veti, hogy politizáltunk, hogy a forradalmat készítettük elő. Ez sajnos nem igaz” (*Korunk*, 1929. jún.). Hekler professzor a saját hallgatóival szemben is előítéletet táplált. Magánlevélben írta (1922): “Ha az egyetemen rövid idő alatt sikerült valami kis eredményt fölmutatnom, úgy az csak részben az én érdemem. Szerencse is kellett hozzá: megértő, tehetséges tanítványok. Sajnos a következő évek nem sok jót ígérnek, minthogy a fiatalabb művtörténet szakosok csaknem kivétel nélkül nők – vagy zsidók – vagy mindkettő együtt” (Szekfű Gyulának, 1922. jún. 20) (Egyetemi Könyvt. Kézirattár, Szekfű Gyula hagyatéka, G. 628). Hekler, aki az első világháború után az MTA tagja lett, a Turul Szövetségnek mindvégig prominense volt, professzori patrónus, egy ciklusban (1926–1929) a Szövetség országos vezetője, *primus magister*. A bajtársi egyesületek szervezéséért 1926-ban a kormányzó II. osztályú Érdemkereszttel tüntette ki. Mindjárt az alapítás évében, 1930-ban megkapta a Corvin-koszorút is. A bajtársi egyesületek tagjainak kiadta a jelszót, hogy a Móricz Zsigmond tiszteletére az egyetemi ifjúság által rendezett ünnepélyen nem szabad megjelenniük – idézi az országgyűlésben Fábíán Béla ellenzéki képviselő (*Képviselőházi Napló*, 1927, IV. k., 57. ülés, p. 412). Amint megkezdte dékáni évét (1928/29), levelet írt a Questurának, hogy a Rabbiképző Intézet hallgatóit addig ne engedje beiratkozni, amíg származási lapjuk nincs láttamozva (ELTE Lt. 820/1928-29, 1928. szept. 28). De ez nem volt elég, a félév végén külön is írt

Kerényi Károly egyet. magántanárnak, hogy Graf András és Tegledi Zsigmond rabbiképzős hallgatók indexét ne láttamozza, mert “nevezettek mint rabbiképzős hallgatók” nem jogosultak hallgatni az előadását (ELTE Lt. 820/1928-29, 1928. dec. 21). Ugyanebben az értelemben, más rabbinövendékekről, Négyesy Lászlónak, aki az esztétikai előadásokat tartotta, hivatkozva arra, hogy ennek (ti. az esztétikának) “van a filozófián kívül eső része”, s arra már a rabbinövendékek nem jogosultak (uo., 1929. jún. 4). A Kari Tanács Heklert jelölte ki “a nemzetellenes megmozdulások, támadások figyelésére”, a hatásos védekezésre (BTK 1933/34, III. r. kari ülés, 1933. nov. 11). Gyűlölködése vezette el a nemzetiszocializmushoz. Temetésén (1940. márc. 5) megjelent Otto von Erdmannsdorff német követ, s koporsójára horogkeresztes zászlót terített (egy ma is élő szemtanú szóbeli közlése, 2014).

Nem kívánom elhallgatni, hogy a Kari Tanács jegyzőkönyvei és egyéb iratok szerint alkalomadtán Mályusz Elemér, Németh Gyula, de az egyébként mindig szelíd és barátságos Eckhardt Sándor is tettek zsidóellenes megjegyzéseket vagy hagytak jóvá korlátozó, diszkrimináló döntéseket. Mályusz népiség-történeti koncepciója, mely a népi (ethnikai) nemzetből kizárja a nem “népi” magyarokat, eleve zsidóellenesnek tekinthető. Ligeti Lajos, a Mahler átprofilizott tanszékét elnyerő professzor, elutasította, hogy egy rabbiképzős hallgató öt berlini (!) félévét a doktori szigorlat követelményeinél beszámítsák (BTK 1942/43, II. r. kari ülés, 1942. okt. 27). Borzsák István, 1941 óta egyet. mt., 1944. augusztus és november között részt vett annak a bizottságnak a munkájában, amely a RSHA Sonderkommando VI.G. megbízásából a zsidó könyvkereskedőktől és magánzemélyektől elkobzott könyveket szétosztotta a német katonai parancsnokság, a Nemzeti Múzeum könyvtára, a Zsidókérdés Kutató Intézet stb. között (*Magyar Könyvszemle*, 69, 1945, p. 13); a könyvekből a bizottság tagjai is vásárolhattak.

A most szóban forgó professzorok sorába tartozik Melich János. A két háború között a hivatalos tudomány egyik reprezentánsa (Corvin-koszorú: 1930, Corvin-lánc: 1939), a bölcsészkar egyik legharciasabb, rosszhiszemű és rosszindulatú antiszemita professzora; kari dékán (1935/36). Nemcsak mélységesen gyűlölte a zsidókat, de a rabbiképzős diákok ügyében hivatalánál fogva, lévén a Tanárképző Intézet alelnöke és ügyvezető elnöke, intézkedni is tudott.

Bizonyos, hogy Melich állt mint mozgató erő azon fegyelmi eljárás mögött (1933-1935), amely néhány rabbinövendék súlyos tanulmányi vétségét akarta megtorolni (ELTE Lt. 713/1933-34, 1933. júl. 11: a Tanárképző elnökségének átírat). Az illető hallgatók, az egyetemre beiratkozván, más tárgyakat is felvettek, mint amelyeket a Kar a rabbinövendékek számára engedélyezett, többük gyaníthatóan még tanári oklevelet is akart volna szerezni. Ez a gyanú vetődött Graf András, Grünwald Miksa, Hahn István, Márton M. Benő, Patai Ervin,

Scheiber Sándor, Takács Pál bölcsészkarai hallgatókra, annak alapján, hogy nevezettek a Rabbiképző 1828/29–1931/32. évkönyveiben is szerepeltek mint a felső tanfolyam hallgatói. Kornis Gyula dékán (1933/34) kérésére (1933. szept. 7) Angyal Pál rektor fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot rendelt el (1933. szept. 27). Kornis utólag azt a súlyosbító körülményt is jelentette a rektornak, hogy a Rabbiképző Intézet tudott a növendékek szabálytalanságáról. A “megelőző” vizsgálatot a kiküldött bizottság, melynek előadója Melich volt, 1933. okt. 12-én (190/1933-34), a fegyelmi eljárást okt. 17-én és dec. 1-jén (3292. 3293, 3934/ 1933-34) folytatta le, és eredményét a Kar 1933. nov. 11-én tárgyalta meg. A Kar fegyelmi büntetésre csak Grünwald és Scheiber esetében talált okot (BTK 1933/34, III. r. kari ülés, 1933. nov. 11). Növendékei védelmében a Rabbiképző Intézet Vezérlő-bizottsága beadványt intézett Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, aki azt megküldte a rektornak, a rektor pedig a Karnak. A beadvány egyebek között a következőkkel érvelt: “(...) a növendékek a törvényes létszámon belül vétettek fel az egyetemre, s így felvételükkel a Karunkra felvett izr. hallgatók száma nem növekedett. (...) A rabbijelöltek jóhiszeműsége kétségen felül áll, mert a Rabbiképzőbe való belépésükkel jövő életpályájuk tekintetében végleg határozottak, tehát nem kétséges, hogy tanári pályára lépni nem akarnak” (aláhúzások az eredetiben). A beadványt Melich referátuma idézi (ELTE Lt. 981/1933-34, 1934. jan. 4). Melich ebben a referátumban saját véleményeként írja le, kimerítő körülményességgel, határozott rosszallással: “(a rabbijelöltek) olyanok felvételét hiúsították meg, akik ugyan nem voltak jelesérettek, de egyéb körülményeiknél fogva joggal számíthattak volna felvételre, ha be nem telt volna az engedélyezett létszám”, továbbá: a rabbinövendékek közül “egyesek tanárvizsgákat tettek, mások tenni szándékoztak (sic!), és így céljuk a tanári oklevél megszerzése volt. Mások viszont a tandíjmentesség, tehát olyan kedvezmény elnyerésére tettek kísérletet, amely őket mint rabbijelölteket szabályszerint meg nem illette” (uo.). A fegyelmi ügyben az Egyetemi Tanács mint fegyelmi hatóság hozott ítéletet (ELTE Lt. 1227/1933-34: 190/1933-34. ET, 1934. jan. 29). Az ügyről a minisztérium jelentést kért a Rabbiképzőtől, ezt [id.] Fülei-Szántó Endre min. osztálytanácsos küldte meg a Karnak (16139/1934. IV. Vkm., 1934. máj. 23). Melich erre a jelentésre is külön megjegyzéseket tett (1934. okt. 16): a Rabbiképző három jelesen érett rabbinövendéket (Hahn, Márton, Takács) nem jelentett be a Karnak, s az illetők “teljes jogú rendes bölcsészhallgatóknak iratkoztak be, holott a fennálló rendelkezések értelmében csak korlátolt jogú rendes bölcsészhallgatóknak lett volna szabad lenniök. (...) A szóban forgó miniszteri rendelet(ben) félreérthetetlen határozottsággal ki van mondva, hogy a rabbiképző intézet növendékei a rabbiképző intézet igazgatójának előterjesztése alapján együttesen nyernek a bölcsészeti karra fölvételt, (...) és a fölvételi

jogcím elvesztése egyetemi hallgatói jogcímük elvesztésével jár. (...) Teljes jogú bölcsészethallgatók még a jelesen érett rabbinövendékek sem lehetnek” (aláhúzások m. f.). Időközben Takács, Scheiber és Grünwald fellebbezést nyújtottak be Hóman miniszterhez, kérve az Egyetemi Tanács ítéletének “kegyelmi úton való enyhítését”. A Rabbiképző jelentését a Kar Melich véleménye alapján tárgyalta, s a rabbinövendékek védelmében felhozott érveit visszautasította (ELTE Lt. 1934/35, II. r. kari ülés, 1934. okt. 23). Az ülésen Kornis prodékán az “enyhítő álláspont” képviselőjére kért a Kartól felhatalmazást, Melich “mint fegyelmi biztos (az enyhítést) nem javasolhatja”, Császár Elemér irodalomtörténész, egyet. ny. r. t., az egyik rabbinövendék (Grünwald) esetében a súlyosbítás mellett foglalt állást. Melich előadói javaslata alapján Gombocz Zoltán nyelvész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja, dékán (1934/35) magától a minisztertől kérte az egész eljárás alapjául szolgáló 10500/1926. IV. Vkm. rendelet értelmezését (ELTE Lt. 713/1934-35, 1934. nov. 13). Az államtitkár, (ifj.) Szily Kálmán műegyetemi ny. r. tanár válasza szerint: a rabbiképzős hallgatókat a bölcsészkar beiratkozásánál együtt kell bejelenteni, és – Méhely formulájának megismétlésével – “teljes jogú bölcsészethallgatók még a jelesen érett rabbinövendékek sem lehetnek” (ELTE Lt. 1242/1934-35: 25659/1934. IV. Vkm., 1935. jan. 29).

A hosszadalmas eljárást leginkább az egyetemi illetékesek akadékoskodása mozgatta. Grafról már kezdetben kiderült, hogy amikor beiratkozott az Egyetemre (1929), azonnal kilépett a Rabbiképzőből, így nem követett el szabálysértést. 1932-ben – bizonytalan forrás szerint – Eötvös-kollégista volt, ha valóban, akkor a Collegium mindig is igen kis számú zsidó – zsidó származású – tagjainak egyike. (Nem kétséges, hogy Moravcsik Gyula kollégiumi tanárnak köszönhetően kerülhetett be a Collegiumba.) Hahn az országos középiskolai tanulmányi versenyen latinból első díjat nyert (1931), Scheiber egy évvel később magyar irodalomból harmadikat. Ezek nagy dolognak számítottak, mert középiskolába mindketten a Rabbiképző alsó tagozatára jártak, ott érettségiztek. A vizsgálat során hivatkoztak a tanulmányi versenyen elért eredményükre és jeles érettségijükre, ezek elvben bizonyos tanulmányi kedvezményekkel jártak az Egyetemen (de mint kiderült, a rabbinövendékek esetében nem). Melich, az eljárás során (1934. okt. 16): “Teljes jogú bölcsészethallgatók a jelesen érett rabbinövendékek sem lehetnek.” De Hahn, aki latin–görög–történelem szakon hallgatott, amúgy sem iratkozott be a Tanárképzőbe, így az előírásokat ő sem szegte meg (ezek a tárgyak még éppen belefértek a rabbijelöltek számára engedélyezett körbe); idejében befejezte tanulmányait és megvédte disszertációját (1935), ritka kivételként a rabbijelöltek között *summa cum laude*. Grünwald Miksa (1910–?) vétke abban állt, hogy rabbinövendékként valóban tagja volt a Tanárképző Intézetnek, s csak V. egyetemi féléve után lépett ki a Rabbiképzőből. Az ő érdekében a Kari ülésen felszólalt

Bleyer Jakab professzor, a német kisebbség harcos védelmezője is (1933/34, III. r. kari ülés, 1933. nov. 11); hiába. Márton M(átyás) Benőről a további iratokból megállapítható, hogy a rabbinövendékek jogán folytatta egyetemi tanulmányait, és nyomtatott dolgozatából tudni lehet, hogy ledoktorált (1935), majd rabbi és vallásstanár lett, vele szemben a fegyelmi eljárásnak nyilván nem volt alapja; a háború után (1950) alijázott. Patai nyilván csak a Breslauban elvégzett órákat akarta honosíttatni (a Rabbiképző hallgatói számára a breslaui *Seminar* rendszeresen adott ösztöndíjakat, s tanulhattak az ottani egyetemen is); Breslauban doktorált (1933), alijázott, majd Jeruzsálemben – héber nyelvű dolgozattal – doktori címet szerzett a Héber Egyetemen is (1936), Peštre már csak rabbiavatására jött vissza (1936), Palesztinában, majd az Egyesült Államokban élt. Scheibernek, azzal a feltétellel, hogy azonnal kilép a Rabbiképzőből és ezt hivatalosan igazolja, Melich a folyó (1933/34. I.) félév elismerését helyezte kilátásba, a már abszolvált előző kettőt még így sem (1933/34, III. r. kari ülés, 1933. nov. 11). Örülhetett Melich János úr, hogy Scheiber “nem lesz tanár”, “nem nyelvtant tanul”.

A Kar Grünwald, Scheiber és Takács ügyében hozott interim elmarasztaló ítéletet: négy félévüket visszamenőleg törölte (ELTE Lt. 1351/1934-35). Kegyelmi kérvényük után Gombocz dékán ügyes taktikával áttette az aktákat az Egyetemi Tanácshoz, s ott a kari határozatot – valószínűleg az ő diszkrét javaslatára – megsemmisítették (ELTE Lt. 1351/1934-35: 3755/1934-35. ET., 1935. febr. 25): “Bár a Rabbiképző Intézet igazolványa a Grünwald Miksa kérelméhez nem nyújt teljes megnyugtató alapot, mégis az igazolásra való figyelemmel, valamint a Takács Pál és Scheiber Sándor valószínűsített jóhiszeműségére való tekintettel az Egyetemi Tanács indokoltnak látta, hogy mindhármójuknál kegyelmi joggal élvén”, az ítéletet hatálytalanította.

Graf mint Moravcsik Gyula tanítványa doktorált (1933), s középiskolai tanár lett Kolozsváron; a bizánci irodalom néprajzi tudósításainak tárgykörében (amazónok, tatárok) közölt eredeti tanulmányokat, újkori görög tárgyú munkáját Moravcsik tanszéki könyvsorozata adta ki (1935), az ókori Pannónia földrajzával foglalkozó – máig alapvetőnek tekintett – értekezését Alföldi Andrásé (1936). Grünwald kiváló könyve, a *Zsidó biedermeier*, a Minerva-Könyvtárban jelent meg (1937 nyarán), nyilván Thienemann Tivadar germanista, egyet. ny. r. t. (Petz Gedeon utóda), az MTA tagja (Corvin-koszorú: 1930) jóvoltából, de valószínűleg saját költségén; személyes sorsáról a további időkben csak annyit hallottunk, hogy a háború után alijázott. Takács Heródes király politikájáról írt disszertációt (1935), Mahler vizsgáztatta, budai segéd-rabbi lett. Scheiber Pröhlénél és Mahlernél doktorált (1937); mint Hahn is, arab tárgyú dolgozattal ő is. Graf András és Takács Pál kényszer-munkaszolgáltatósokként Mauthausenben haltak meg. Hahnról, Scheiberről és Raphael Patairól ma mindenki tudja, kik voltak.

A beiratkozás ügye 1935-ben nyugvópontra jutott. Néhány félévről fennmaradtak az Országos Rabbiképző Intézet igazgatóságának bejelentései azokról a hallgatókról, akik “jogot szereztek arra, hogy mint korlátolt jogú rendes hallgatók a bölcsészeti karra beiratkozhatnak”. Korábról is: ELTE Lt. 1579/1925-26 (1925/26. II. félév); ELTE Lt. 820/1928-29 (1928/29. I. félév); ELTE Lt. 939/1930-31 (1930/31. I. félév); és már ebből a korszakból: ELTE Lt. 1623/1935-36 (sic!) (1933/34. II. félév); ELTE Lt. 1623/1935-36 (1934/35. I. félév); ELTE Lt. 1127/1934-35 (1934/35. II. félév); ELTE Lt. 626/1936-37 (1936/37. I. félév); ELTE Lt. 1018/1936-37 (1936/37. II. félév) stb. Az 1930-as évek közepén a “korlátolt jogú rendes hallgatók” száma közel 40 volt, de az 1939/40. tanévben már csak 17, később még kevesebb, a létszám csökkenésére Landler Péternek a háború után a dékánhoz intézett, alább idézendő kérelme adja meg a magyarázatot. Ezekben a névsorokban szerepel a fentebb említettek közül Hahn István, Scheiber Sándor és Takács Pál, az alább említendők közül Bakonyi József, Balázs György és Székely István; az utóbbi négy doktor-rabbi nevét megtalálhatjuk a Trefort-kerti emlékmű-szalagon.

11. Minden elfogultság és rosszindulat mellett is, a Kari Tanács már idézett szavazati arányai azt mutatják, hogy a kérlelhetetlen antiszemitizmus a két világháború között nem volt egyöntetű és abszolút meggyőződés a professzori testületben. A zsidóellenes indítványoknál 4-6-8 ellenszavazat mindig akadt. 1926-ban a Kar simán megszavazta Szerb Antal végzett bölcsészhallgató angliai ösztöndíját – ennek az útnak az élményei jelennek meg a *Pendragon legenda* (1934) varázslatos lapjain.

Mahler Ede a nyugdíjazása (1928) után is, a Kar határozata alapján, Négyesy és Méhely tiltakozása ellenére, mint helyettes tanár 80 éves koráig, egészen 1938-ig tanított és részt vett a Kar munkájában. A rabbijelöltek az ő egyiptológiai és ókori keleti történeti óráit látogatták. Tanszékét (Keleti népek ókori története) azonban átnevezték Kelet-ázsiai Intézetre, és Pröhlére bízták (1928), tőle pedig Pröhle javaslatára Keleti népek története elnevezéssel Ligeti Lajos ny. rk. t., az MTA tagja vehette át (BTK 1938/39, VIII. r. kari ülés, 1939. jún. 1), hogy majd Ligeti, egyet. ny. r. tanári kinevezése (1941) után, a tanszék nevét és profilját egészen saját képére és hasonlatosságára alakítsa (Belső-ázsiai tanszék), emellett pedig Pröhle nyugdíjba vonulása után annak eredeti tanszékét is átvegye. (Ezek a transzformációk állnak a háttérben annak, hogy az ókori Kelettel foglalkozó kutatók több nemzedékében hűvös volt a viszony köztük és “a nagy mogul” között. Az Ókori keleti történeti tanszék új alapítás volt 1958-ban.) Beöthy Zsolt egyiptológiai gyűjteményét, amelyet Mahler katalogizált (1913) és egészen addig az öre volt, ekkor áttették a dékáni hivatalba, majd 1936-ban, miután sem az Egyetem, sem a Szépművészeti Múzeum nem vette meg, az örökösök eladták Uppsalába. A Mahler

és felesége által alapított (1922), évente felváltva zsidó és keresztény hallgatónak odaítélendő ösztöndíjat a Kar rendszeresen kiosztotta, arra méltó jelöltek kapták meg (többek között: Telegdi Zsigmond, Hahn István, Mollay Károly, Gyórfy György), de 1936-ban Hóman Bálint (ELTE Lt. 1352/1936-37), 1938-ban pedig gr. Teleki Pál vallás- és közoktatásügyi miniszterek (ELTE Lt. 1132/1937-38) külön felhívták a Kar figyelmét arra, hogy az ellenőrzési jog a minisztériumot illeti, s ezzel az ellenőrzési joggal ténylegesen élt a továbbiakban is, egészen 1944-ig (ELTE Lt. 1689/1943-44: 8120/1944. Vkm.). Mahler, teljes visszavonulása (1938) után, mint élete utolsó éveiben vezetett naplójegyzeteiből kiderül, a tudományos élet eseményeiben továbbra is részt vett.

A rabbinövendékek egyetemi tanulmányai, a rabbijelöltek doktori szigorlatai a bölcsészkaron a fehér terror / ellenforradalom idején, a második világháborúnak szinte a legvégéig tartó időszakban, bármennyi támadás érte is a Karon vagy kívülről, bármennyire szűkítették is a kereteit és tartalmát: mégis folytatódtak, maradványa a régmúlt liberális kor reformjainak, br. Eötvös József és dualizmus-kori utódai oktatási politikájának.

A "korlátozott jogú" hallgatók doktori szigorlatain Pröhle mellett szerepelt – jóindulatú vizsgáztatóként – Mahler, Kmoskó Mihály, Kornis Gyula, br. Brandenstein Béla, Huszti József (klasszika-filológus, egyet. ny. r. t.: 1934, az MTA tagja), Moravcsik Gyula (bizantinológus, egyet. ny. r. t.: 1936, az MTA tagja), Prohászka Lajos (pedagógia, egyet. ny. r. t.: 1937, az MTA tagja), alkalmilag Schwartz Elemér (OCiSt.), germanista, egyet. ny. r. t.: (1936), akiről egy volt disszertánsa, Zadányi Éva tanárnő, akkor (1941) tisztán a zsidótörvények hatálya alatt, évtizedek múltán is tisztelettel és szeretettel beszélt. Biztos vagyok abban, hogy a zsidóellenes javaslatok ellen szavazó kari kisebbségben az említettek alkalomadtán benne voltak, és benne volt Gombocz Zoltán, Karunkon "a példa" (Képes Géza, "Egy nyelvtudós emlékezete", 1943), aki mindig bölcsen próbálta elsimítani a konfliktusokat. Szentpétery Imre történész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja (Corvin-koszorú: 1941) dékánként (1939/40) még a második zsidótörvény után is kereste a kerülő utakat, amelyeken a zsidó hallgatók megmaradhatnak a Karon; egy felszólalásának nyakatekert megfogalmazása óvatos védelmet ígért nekik: "Nehogy a zsidótörvényben megállapított kivételek alapján a megengedett százalékon felül felvett zsidóhallgatók esetleg a statisztikában azt a látszatot keltsék, mintha a megengedett létszám átlépése állna fenn, a Karban ez iránt kifejezett kívánságra a Dékán jelentette, hogy kérni fogja a Tanácsot, hogy a Questura a hallgatók vallását feltüntető táblázatban az ilyen, a törvény kivételei alapján felvett zsidó hallgatókat külön rovatban tüntesse fel" (BTK 1939/40, I. rk. kari ülés, 1939. szept. 26). Ugyancsak Szentpétery volt az, aki mint dékán nem mulasztotta el, hogy 1939 őszén 100. egyetemi szemesztere alkalmából

köszöntse az agg Kúnos Ignácot (egyet. mt.: 1890, címz. ny. rk. t.: 1902) (ELTE Lt. 779/1939-40, 1939. nov. 21). Valdemar Langlet svéd újságíró, író, műfordító, 1938-tól a svéd királyi követség fizetés nélküli kulturális attaséja 1932-től kezdve svéd nyelvtanárként tanított az Eötvös Collegiumban, majd az 1939/40. tanévtől lektorként Karunkon; rabbinövendékek talán nem is jártak – nem járhattak – az óráira, de 1944-ben egyike volt a svéd mentőakciók legeredményesebb munkatársainak. Németh Gyulának javára írandó, hogy azokat a zsidó tudósokat, akiknél egykor tanult (Vámbéry Ármin, Goldziher, s mindenekelőtt Munkácsi), más körülmények között is jó emlékezetben tartotta meg. Még Hekler Antalról is azt mondták egykori – zsidónak számító – tanítványai, hogy szemtől szemben sohasem kezelte őket másképp, mint a többieket, a nem zsidókat. Bár hát ez alighanem legfeljebb közönyt jelentett.

Jelkép értékű gesztusnak tartom, hogy Szekfű Gyula mint kari dékán (1942/43) elment volt tanára, Marczali Henrik sírkőavatására a Kozma utcai temetőbe (1943. jún. 23), beszédet mondott, és a beszédét az Izr. Magyar Irodalmi Társulat *Évkönyvének* adta oda közlésre (még megjelent az 1943. évi kötetben). Szekfű, a korszak egyik reprezentatív történetírója (Corvin-koszorú: 1930), a gr. Bethlen István támogatásával kiadott *Magyar Szemle* alapító szerkesztője, akit a *Három nemzedék* (1920) és különösen az *...ami utána következik* (1934) óta sokan antiszemitanak tartottak: Szekfű 1944. áprilisban Ortutay Gyulával segítő alapot szervezett, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplója (1944. máj. 15) szerint “néhány érdemes zsidó származású szellemi embernek, írónak, tudósnak, akik most teljesen kereset nélkül maradtak, havi 300 pengő segítséget juttat” – s mint hozzáteszi, ténylegesen juttatott.

A rabbijelöltek – ők így mondták: – “doktorizálásában” az állandó segítség és biztos támasz Aistleitner József volt. Pröhle javaslatára a bölcsészkar őt kérte fel (1934. máj. 11), hogy az érintetteket bírálja és vizsgálta az ókori keleti népek története standard tárgyából. Pályája elején hebraista és assziriológus, az 1910-es években fontos cikkei jelentek meg a sumer nyelvről a *Revue d'Assyriologie*-ban, a Hittudományi Karon a sémi nyelvek egyet. ny. r. tanára (1925), írt az ókori Kelet jogrendszeréről, a szóban forgó időszakban már főként a Rász Samra-i ékiratokkal, az akkortájt megfejtett ugariti nyelvvel foglalkozott. Mélyen vallásos pap; könyveiben az *ex libris* négy sarkában az Isten szó állt ékírással jellel, héberül, görögül, latinul; az 1950-es évek legvégén, könyvtárát katalogizálva, több könyvében kis cédulákon általa írt apró imákat találtam, latinul, görögül, szírül, ékírással: többek, mint nyelvi gyakorlatok. Aistleitner a legnagyobb jóindulattal, olykor elnézéssel kezelte a “korlátozott jogú” hallgatókat, konzultált velük, a dolgozatokról személyesen tette meg bíráló megjegyzéseit, többük értekezéséről recenziókat közölt az *Egyetemes Philológiai Közönyben*. Három

tanévben is dékán a Hittudományi Karon, az 1944/45. tanévben Egyetemünk rektora, igaz, tavasszal a politikai változások megfosztották attól, hogy tisztségét a tanév végéig betöltse.

A német megszállás (1944. március 19) után a bölcsészkaron már csak négy aktív professzor volt, akit származása okán a zsidótörvények érintettek. 1944. július 1-jén a kormány rendelete (1210/1944. Me.) alapján minden, még szolgálatban lévő zsidó egyetemi tanárt nyugdíjaztak, ez Karunkon Alföldi Andrásra és Fejér Lipótra vonatkozott. A két zsidó származású, de régtől fogva keresztény vallású orvosprofesszort, Ádám Lajost és Frigyesi Józsefet az orvosi munkaerő felhasználásának kormánybiztosa honvédelmi munkaszolgálatra rendelte, és feladatukként saját klinikájuk vezetését jelölte ki, korábbi illetményüknek megfelelő zsolddal. Alföldi fellebbezést nyújtott be a belügyminiszterhez zsidónak minősítettése és nyugdíjaztatása ellen, a Kar támogatta, "magyar nemzeti szempontból jelentős tudományos munkássága miatt ez lenne kívánatos". Nyár végén megkapták a kormányzói mentesítést. Szeptember 13-án kormányzói rendelkezésre Ádám, Alföldi, Fejér, Frigyesi nyugdíjazását visszavonták. (A rendelkezések hatálya a többi egyetem néhány professzorára is kiterjedt.) Amikor a nyilaskeresztes kormányzat minden korábbi mentesítést eltörölt, Hajnal István egyet. ny. r. t., az MTA tagja, dékán, helyettese, külön Alföldi számára novemberben megszerezte a "nemzetvezetői" mentesítést is. Alföldi a tél folyamán, Pešť felszabadulásáig, Múzeum körüti intézetében tartózkodott (bent lakott), azon a címen, hogy védelmezi a gyűjteményeket; félelmeit, szorongásait csak – egyelőre kiadatlan – naplójában fogalmazta meg. Fejér Lipótnak bujkálnia kellett, nyilas pártszolgálatosok egy igazoltatáskor testileg bántalmazták (november 20), szilveszter éjszaka a ház más lakóival a Duna-partra hajtották, és megmenekülését csak egy honvédtiszt közbelépésének köszönhette.

A Kar elképesztő és bámulatos paradoxona a Horthy-korszak második felében éppen ez: a mind hangosabb antiszemitizmus, a lépésről lépésre megszigorított zsidótörvények, az Egyetem falain kívül egyre erősebb uszítás mellett is a Kar tartotta magát szabályai és a tisztesség minimumához. A második zsidótörvény (1939:IV. tc.) után Mády Zoltán szociológus-, kelta nyelvtudósunk igazolnia kellett magát; Fischer (később Ferenczy) Endre ókortörténész és Péter András művészettörténész prozeminárium-vezetőknek le kellett mondaniuk (BTK 1939/40, II. r. kari ülés, 1939. okt. 23). Mahler, Marczali, Angyal Dávid ekkor már nem tanítottak. 1944. március 23-án a kari ülésen Lukinich Imre dékán (1943/44) ezt a – kettős értelmű – kijelentést tette: "Az ország megszállását tudomásul kell vennünk, annyival is inkább, mert mint ma olvashattuk, a megszállás kölcsönös megegyezés alapján történt" (sic!) (BTK 1943/44, VI. r. kari ülés, 1944. márc. 23). Alig hihető, de a doktori anyakönyvek tanúsítják: a bölcsészkaron *mindvégig* folytak

a rabbijelöltek doktori vizsgái, még akkor is, amikor a tanítás (1944. okt. 29 után) már szünetelt (BTK 1944/45, II. rk. kari ülés, 1944. okt. 27).

Csak néhány, ma is számon tartott név ebből a sötét időből: Jólesz László (műfordító) 1943. nov. 20-án vizsgázott (Aistleitner, Pröhle), ismerjük disszertációját (*Az Ószövetség rejtvényei*, 1943). – Moskovits Mihály 1943. dec. 18-án (Aistleitner, Pröhle), disszertációja: *A Biblia Bialuk költészetében* (1943), később, Izraelben: Cvi Moskovits, Biblia-kommentárok szerzője, a középiskolai bibliai tanulmányi versenyek szervezője, 1990 után több évig vendégtanár az Országos Rabbiképző Intézetben és tanszékünkön. – Remete László 1944. máj. 6-án (Kornis, Brandenstein), disszertációja: *A klagesi szellemfogalom kritikája* (1944), könyvtáros, 1949-től a Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjteményének, nyugdíjazása után a Rabbiképző Intézet könyvtárának vezetője. Az előző napon Pröhle a Karon még előterjesztést tett egy rabbinövendék (Glück György) doktori szigorlatra bocsátásáról (BTK 1943/44, kari ülés, 1944. máj. 5); az illető néhány nap múlva (máj. 16) nála és Aistleitnernél le is tette a vizsgát; további adataink nincsenek sorsáról. Az utolsó *izr.* hallgató, aki az 1943/44. tanév végén doktori vizsgát tett (1944. jún. 15), és fel is avatták (jún. 17), még a bölcsészkaron vagyunk, egy vegyész kisasszony volt, Pick Edit (1917–2006), disszertációja: *Nem-elektrolitok hatása híg amalgámok potenciáljára* (1944); későbbi nevén Varga Edit, a Kőbányai Gyógyszerárugyár (a Richter Gedeon) vezérigazgatója. Az ő tanára, Gröh Gyula, jeles tudós, minden visszaemlékezés szerint igaz ember; 1937 óta a III. Kémiai Intézet (a Trefort-kert C épületében) igazgatója, 1945. márc.-tól a tanév végéig a Kar prodékánja, akadémikus (1949-ben nyugdíjba küldték, az MTA átalakítása során tanácskozó taggá minősítették vissza).

A *society at large* és a Horthy-kor államapparátusa megtartotta és megtartotta a zsidótörvényeket, az egyre szigorúbb rendeleteket. Ezeknek az Egyetem is engedelmeskedett mindenben, de az autonómiának voltak bizonyos előnyei. A tanulmányi renden a Kar lehetőleg nem változtatott. A rabbijelöltek tanulmányait illetően az 1930-as évek közepén hozott szabályokat érvényben hagyta.

A bölcsészkar paradoxonra más magyarázatot nem találok, mint a mérlegelés nélküli szabálykövetés, megalkuvás, a kurzushoz való alkalmazkodás; ez sokszor akár a jobb meggyőződés feladását jelentette, elvtelen igazodást, de esetenként – az imént bemutatott néhány esetben is – a méltányosság érvényesülését eredményezte.

A történet átnyúlik a felszabadulás utáni évekbe. Karunk tanárainak, akikről eddig hosszabban-rövidebben szó volt, s akik közülük megérték a második világháború végét, a következő évek politikai változásai erélyesen belenyúltak az életébe. Voltak, akik neonacionalizmusról könnyedén váltottak át meggyőződéses marxizmusra, s voltak, akik továbbra is a mindenkori, a fennálló rendszerhez alkalmazkodtak, lelkesen vagy jól imitálva a lelkesedést. Néhányan,

s éppen a feddhetetlenek közül, a rövidebbet húzták. Itt, mint fentebb is, csak a bölcsészkar professzorok tudományos közéleti helyzetének alakulásáról teszek pár szóban említést. Kúnos Ignác neve szerepel a Trefort-kerti emlékmű-szalagon: ő volt az ostrom egyik polgári ("civil") áldozata. Az agg Mahler Ede 1944-ben megkapta ugyan a kormányzói mentességet, de pesti lakását bombatámadás érte, kiköltözött Újpestre, itt piarista szerzetesek segítettek, de június elején, amikor az újpesti zsidókat deportálták, csak volt tanítványa, egykori tanszékén egyet. magántanár, vitéz Pálfi János egyiptológus – számos gimnáziumi történelem-tankönyv szerzője – tudta lakásában elrejtteni és megmenteni; a felszabadulás utáni hónapokban alighanem éhen halt, temetésén az Akadémia és a Kar nevében Kornis Gyula és Lukinich Imre mondtak beszédet. Pröhle Vilmos valamikor 1944/1945 fordulóján Németországba menekült, s ott halt meg egy évvel később. Méhely Lajost, aki már 1931-ben kivált az Egyetem kötelékéből, a népbíróság elítélte, börtönkórházban hunyt el. Mályusz Elemér ügyében 1945-ben a politikai rendőrség vizsgálatot folytatott, kényszernyugdíjazták, majd az evangélikus egyház levéltárában kapott állást, és csak az 1950-es évek közepén térhetett vissza a tudományos nyilvánosságba; ezután kutatásait a középkori történelemre korlátozta, élete utolsó évtizedeiben a szakmai és az állami elismerést egyaránt megkapta. Kornis Gyulát 1944-ben a Gestapo tartotta fogságban, 1945-ben az NKVD tartóztatta le, de ezután is megtarthatta egyetemi állását; 1951-ben a belügy internálta, majd kitelepítették egy hajdúsági faluba, s onnan már csak kórházba jöhetett vissza Pestre, meghalni. Alföldi András, aki tudományos téren korábban is kitűnő szervezőnek bizonyult, 1945-ben, említett szorongásai alól felszabadulván, gyorsan aktivizálódott, a Kar felkérésére elvállalta az egyetemi épületek gondnokságát, a közmunkák alóli felmentések ügyeinek intézését, de 1947-ben – összekötéseit mozgósítva, szívós szervezőmunkával – sikerült megszereznie a hivatalos engedélyt, hogy gyógykezelés céljából külföldre távozzék, Svájcban (Bern, Bazel) kapott tanszékét, majd pedig Princetonban (1956). Szentpétery Imre, Lukinich Imre nyugdíjba mentek vagy kényszerültek. Schwartz Elemért nyugdíjazták (1948), de kijutott Belgiumba és a leuveni egyetemen lett professzor. Hajnal Istvánt, aki Lukinichot követte a dékáni székben (1944–1947), a tudományos élet átszervezésekor (1949) kizárták az Akadémiából, majd az Egyetem is nyugdíjazta (1950), tudományos műveinek reneszánszát csak a halála utáni évek hozták meg. Zsirai Miklós és Moravcsik Gyula folytatni tudta tudományos kutatásait, most már a tudományos életre is komoly befolyásuk lett. Németh Gyula két éven át (1947–1949) az Egyetem rektora volt, utána egy évig – a szokásoknak megfelelően – prorektor, és egyetemi pozíciója mellett éveken át a szovjet mintára megalkotott MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatója. Ligeti Lajos

a tudományos élet és a tudománypolitika legbefolyásosabb személyiségei közé emelkedett, 1949-től két évtizeden át az MTA alelnöke volt.

Aištleitner József, akinek az 1944/45. tanévben viselt rektori tisztséget már 1945. március elején, az egyetemi igazolások megkezdésekor másnak (Frigyesi József) kellett átadnia: Aištleitner, továbbra is a Hittudományi Kar professzora, az 1945/46. tanévben a szentírástudományban és keleti nyelvekben a doktori szigorlati bizottság tagja lett. Nála doktoráltak, a háború után az elsők között, a rabbijelöltek: 1946. februárban Landler Péter (későbbi nevén Pinhas Artzi, a Bar-Ilan Egyetem assziriológus professzora), pár hónappal később Schmidég József, Schweitzer József rabbik. Más tárgykörben, Bolgár Elek- és Kornis Gyulánál, Karsai Elek. A következő, 1946/47. tanév elején Schwartz Eleméernél a pešti jiddis nyelvről Kovács Livia (későbbi nevén Hahn Livia, Hahn István felesége). Aištleitner hamar kiszorult a magyarországi tudományos életből, s bár Ligeti *Acta Orientalia*-ja közölte egy-egy cikkét, főbb ugariti nyelvészeti munkáit tudós kollégája, az evangélikus Otto Eissfeldt professzor (Halle) jelentette meg a Szász Tudományos Akadémia könyvsorozatában, a kéziratokat csak magánlevelekben tudta eljuttatni hozzá. Telegdi Zsigmond, aki korábban már egy időre díjtalan egyet. tanársegéd volt a Karon (1934–1936), az 1945/46. tanév első félévében – mint a hivatalos tanrendből kitetszik – ismét tanítani kezdett, mégpedig Németh Gyula Török filológiai tanszékén.

1945 tavaszán, doktori szigorlata előtt, Landler Péter rabbijelölt azt kérte a dékántól, hogy mint “a fasiszta rendszer alatt korlátolt jogú rendes bölcsészettanhallgató” az “addig megkülönböztető barna index helyett” az 1944/45. tanév II. félévétől kezdve fekete általános indexet használhasson. Továbbá, minthogy az 1944/45. tanév első félévére a nyilasok által történt elhurcoltatása miatt beiratkozni nem tudott, kéri, hogy ez rendes félévnek beszámíttassék. A dékán, H. (a szignó: Hajnal István) a kérést “teljesíthetőnek találta” (ELTE Lt. 1407/1944-45, 1945. ápr. 21). 1945 nyarán, az 1945/46. tanév előkészítése során a kari ülésen Hajnal dékán bejelentette, hogy a válás- és közoktatásügyi miniszter rendelete “szabályozta a rabbinövendékek ügyét, részükre ugyanolyan jogokat biztosít, mint a többi bölcsészhallgatónak, azaz szabadon választhatják tárgyaikat és tanári oklevelet is szerezhhetnek” (BTK 1944/45, IX. rk. kari ülés, 1945. aug. 9–10). Ősszel a Magyarországi Izraeliták Orsz. Irodája átiratot intézett a Karhoz (ELTE Lt. 113/1945-46, 1945. szept. 29): “Engedje meg, (...) az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi július hó 18-án kelt 5100/1945. Me. sz. korábbi rendeletéhez hasonlóan, hogy azok a középiskolai érettségivel rendelkező hallgatók, akik az 1938. évi XV. tc. [az első zsidótörvény – K.G.] életbelépése után származási okból nem kérhették főiskolára való felvételüket, arra az évfolyamra iratkozhasznak be, ahová a szóban lévő tiltó rendelkezések híján már eljutottak volna, csak azzal a megszorítással, hogy hat félévnel

többet át nem ugorhatnak.” Zsirai Miklós nyelvész, egyet. ny. r. t., az MTA tagja, az átíratot véleményező bizottság előadója: “A fajvédő törvények okozta sérelmek orvoslását kívánatosnak tartjuk, az orvoslás ajánlott módját azonban kétes értékűnek, sőt határozottan veszélyesnek kell minősítenünk. A kérelem teljesítésének az lenne a következménye, hogy egyetemeink, főiskoláink tömegestül adnának oklevelet olyan jelölteknek, akik a képesítéshez megkívánt időnek csak egy részét, egyes esetekben mindössze két félévet fordíthattak szaktanulmányokra. Magyarítani is fölösleges, milyen kártékony hatása lenne az illetén megoldásnak mind az orvoslást igénylők, mind a köz szempontjából!” Itt megjegyezhető, hogy három évvel később a Dinnyés-kormány (Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter) minden skrupulus nélkül bevezette a szakérettségit (51600/1948. Vkm.), amely 1948 és 1955 között összesen mintegy húszezer politikailag favorizált jelöltnek adott mérhetetlen előnyt az egyetemi felvételnél.

12. Dávid Tamás, Dávid Antal (assziriológus, Goldziher tanársegéde, majd egyet. mt., a Fővárosi Könyvtár aligazgatója) fia, Angyal Dávid unokája, nem volt ugyan rabbinövendék, de sémi filológiát tanult az Egyetemen: ő a német megszállás után több társával együtt röplapokat terjesztett, akciókban vett részt (rőla és társairól is szól Bárány Tamás regénye, az *Apátlan nemzedék*, 1960); a Gestapo elhurcolta, Dachauban halt meg.

A Karunkon doktorátust szerzett rabbik közül az 1944. május–júliusi deportálásokban, említettem, 71 vesztette életét. Magyar csendőrök, rendőrök gyűjtötték össze gettókbán, hajtották ki pályaudvarokra, zárták marhavagonokba a vidéki hitközségeket, férfiakat és nőket, öregeket és gyermekeket.

Ebben az apokaliptikus haláltáncban ment, hitközségével együtt, koncentrációs táborba vagy egyenesen Auschwitzba a 85 éves Herskovits Mózes Dezső somogyszili rabbi (doktorált: 1893), aki pályája kezdetétől fogva ugyanabban a kis, alig száz fős községben szolgált; a 83 éves Kardos Albert, aki még Gyulai Pálnál tett doktori szigorlatot (1885), ő nem volt rabbi, évtizedeken át tudós tanárként működött Debrecenben; a 79 éves Flesch Ármin mohácsi rabbi (dr.: 1887); a 77 éves Adler Vilmos hatvani rabbi (dr.: 1894); a 76 éves Pollák Miksa soproni rabbi (dr.: 1892), Sopron és Bécsújhely zsidó községeinek történetírója, az 1922-ben bevezetett, máig használt neológ kétnyelvű imakönyv szerkesztője, Pap Károly apja; a 74 éves Büchler Sándor keszthelyi rabbi (dr.: 1892, Karunkon 1914 óta egyet. mt.), aki nagy könyvében (1901) héber források addig feltáratlan tömegéből mésterien bontotta ki a zsidó Budapest történelmét; a 74 éves Lövy Ferenc marosvásárhelyi status quo rabbi (dr.: 1892) – egyik hajdani híve, aki még látta őt az auschwitzi rámpán, a háború után orvos Amerikában (Joseph Kelemen MD, Topeka, KS),

utolsó éveiben egész Magyarországból már csak arra volt kíváncsi, vajon tudnak-e még otthon Lövy rabbiról. Képzeljük magunkat az ő helyükbe, olyan öregen, mint ők, doktori címünkkel a nevünkben, könyveinkkel az elhagyott lakásunk polcain, diákjainktól körülvéve – így álltak ők hitközségük közepette a bevagionirozásnál!

És beálltak a haláltáncba a legfiatalabb doktor-rabbik is, a 31 éves munkácsi Bakonyi József (a jiddis nyelvről írt értekezéssel doktorált 1940-ben); a szintén 31 éves Takács Pál, aki említettem fegyelmije után Gombocz Zoltán és az Egyetemi Tanács jóindulatából tehetett doktori szigorlatot (1935); a 30 éves Balázs György (dr.: 1940), a Zsidó Múzeum munkatársa, akinek Pröhle a dolgozata írásos bírálatában tette szövé "faji önérzetét", de az egyik új palesztinai ásatásról (Lákhis) írt, héber nyelvű összefoglalással is megtoldott értekezését Aistleitner József "szívesen fogadta el bölcsészdoktori minőségében"; s halálba menő rabbi doktoraink közül a legfiatalabb, a 28 éves Székely István (dr.: 1939).

Az épületeinket körbevevő emlékmű-szalagon 71 deportált bölcsész doktor-rabbi neve áll, és több mint száz más zsidó értelmiségi neve, akik Karunkon folytatták tanulmányaikat: a szervezett állami zsidógyilkosság áldozatai. A Trefort-kerti emlékmű az ő *Memorbukhuk*.

*

A fenti dolgozat, melyben a *Holocaust* szót az angolos írásmódban használom: e dolgozat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltárában (ELTE Lt.) végzett kutatásokon alapul. Átvizsgáltam a Bölcsészettudományi Kar (BTK) 1918 és 1946 közötti iratanyagának (iktatókönyvek, kari ülések jegyzőkönyvei, doktori anyakönyvek, doktori vizsgák jegyzőkönyvei, tanrendek, egyedi iratok) azon részét, amelynél valószínűnek látszott, hogy zsidó hallgatókra vonatkozó adatokat tartalmaz. Ezúton is köszönöm a Levéltár vezetőjének, Varga Júlia főlevéltárosnak (egykori kedves hallgatónak) és készséges munkatársainak szíves segítségét. Még az 1990-es évek elején, a Levéltár rendezésekor, Szögi László barátom, az akkori igazgató, számos zsidó vonatkozású iratot másolt ki tanszéki könyvtárunk számára, a vastag dosszié érdemleges segítséget jelentett az anyaggyűjtésben. Az iratokra fentebb az ELTE Lt. jelzet, a kari ülések jegyzőkönyveire a BTK jelzet utal. A levéltári kutatás közben azonban meg kellett állapítanom, hogy az iktatókönyvek felől nézve a zsidó vonatkozású iratokban, különösen az egyedi, személyi iratokban, sajnálatos hiányok mutatkoznak, látható, hogy az eredeti, fondképző helyeken, az irattárakban valamikor gondos kereséssel kiemelték őket, és csak a fedőlapok maradtak a helyükön. Az ELTE levéltári anyagán kívül használtam a Rabbiképző Intézetben felavatott (doktor-) rabbik névjegyzékeit az Intézet jubileumi köteteiben (1896, 1927, 1937), az utolsó ilyen, Landesmann György összeállítása, in:

Moshe Carmilly-Weinberger, Ed., *The Rabbinical Seminary of Budapest, 1877–1977* (1986), jelzi, hogy közülük kik haltak meg az 1944. évi deportálásokban; ebben számoltam össze a dolgozatomban említett 71 rabbi nevét. Löw Lipót bizonyítványai eredetiben megtalálhatók a Magyar Zsidó Levéltárban (MZsLt.); itt is köszönöm Toronyi Zsuzsanna igazgató segítségét. Hekler Antal Szekfű Gyulának írt, fentebb idézett levelét kiadásra előkészítette Markója Csilla & Bardoly István, “Hekler Antal levelei”, *Ars Hungarica*, 2016, no. 1 (az idézetért Markója Csillának tartozom köszönettel). Dolgozatom kéziratának lezárása előtt Csonka Laura PhD jelölt rendelkezésemre bocsátotta “Nevek a múltból” című előadásának kéziratát, és az emlékmű-szalagra felkerült névsort, amelyet az általa vezetett hallgatói munkacsoport gyűjtött; kedves előzékenységét itt is köszönöm. A névsor jó segítség volt saját adataim ellenőrzésében.

A neológ rabbik nyomtatásban megjelent munkáinak bibliográfiáját Kónya Judit állította össze, apud: Frojimovics Kinga, *Neológ (kongresszusi) és status quo rabbik Magyarországon* (2008), pp. 138–212. Szentpétery Imre könyvét: *A Bölcsészettudományi Kar története, 1635–1935* (Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem – Egyetemi Nyomda, 1935), közléseivel és elhallgatásaival egyaránt történeti forrásnak tekintetem az 1918–1935. évekre vonatkozóan. Haszonnal forgattam Ladányi Andor *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben, 1919–1921* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó, 1979) című, főként sajtó-anyagon alapuló értékes könyvét és az idevágó történeti szakirodalom több más darabját. A Scheiber Sándor és társai ellen folytatott fegyelmi eljárás levéltári iratainak egy részét feldolgozta Horváth Judit, “Az Országos Rabbiképző Intézet és a Bölcsészettudományi Kar kapcsolata a két világháború között”, in: *Évkönyv, 1981/82* (Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1982), pp. 227–235. Angyal Dávid naplójegyzeteit utolsó éveiből (1942–1943) kiadta Schweitzer Gábor és Papp István (*Századok*, 2000–2001). Mahler Ede életéről: Rezsabek Nándor, *Az utolsó magyar polihisztor. M. E. kronologikus emlékezete* (2010); Alföldi Andrásról: Szilágyi János György, “A. A. és a magyar ókortudomány”, in: uő, *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok* (Budapest: Osiris Kiadó, 2005), pp. 405–414. Pröhle Vilmosról: Ormos István, “Adalékok P. V. alakjához”, *Keletkutatás* (2012. tavasz), pp. 33–65 (antiszemitizmusáról, nyilaskeresztes beállítottságáról és alkoholizmusáról orientalista szakos hallgatói jól tudtak, de egyetemi ügyekben elfogulatlannak ismerték). Kovács I. Gábor, szerk., *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció*.

Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára, 1848-1944, I: Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok (Történeti elitkutatások, 8) (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012) adatgazdag életrajzokat ad, használtam.

Az eredeti dolgozat erősen lerövidített változatát mint bevezető előadást olvastam fel az ELTE Bölcsészettudományi Kar “Bevésett nevek” címmel rendezett konferenciáján, 2014. november 12-én. Szövege akkor PDF változatban többekhez is eljutott. Maga az előadás – néhány további kis rövidítéssel – megjelent az *Élet és Irodalomban*, 58, no. 51-52 (2014. dec. 19), pp. 22-23. Viszont az eredeti dolgozatot utóbb javítottam és kissé kibővítettem, itt ezt a végleges változatot adom.

A hebraisztika, judaisztika és az ókori Kelet kutatásának történetével a bölcsészkaron a két világháború közötti időszakban már korábban is foglalkoztam két írásomban. Ezek: “Az ókori Elő-Ázsia a pešti egyetemen: Nemzeti célok vagy tudományos kutatás”, in: Bács Tamás, Dezső Tamás & Niederreiter Zoltán, szerk., *100 év után. Emlékkonferencia a Keleti népek ókori története tanszék alapításának 100. évfordulóján* (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2011), pp. 25-34; és “The Rabbinical Seminary of Budapest and Oriental Studies in Hungary” (s. a.). E két tanulmány és a jelen dolgozat szorosan összetartoznak, kölcsönösen kiegészítik egymást.

(A tanulmányt a szerző akaratának megfelelően betűhíven közöljük.)